

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

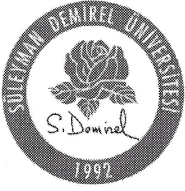
MUHAMMED İKBAL'DE DİNDARLIĞIN PSİKOLOJİSİ

**Zümrüd AFET
1230206168**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Hüseyin CERTEL**

ISPARTA-2018

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Zümrüd Afet	
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri	
Tez Başlığı	Muhammed İkbâl'de Dindarlığın Psikolojisi	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)		
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 19/07/2018 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;</p> <p>☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Hüseyin Certel-SDÜ	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Nasuh Günay-SDÜ	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Habil Şentürk-Uşak Üniv.	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

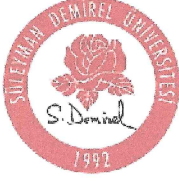
¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

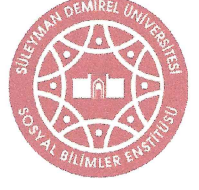
³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Muhammed İktal’ in Dini Psikolojil Görüşleri” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırını düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Zümrüd AFET

19.07.2018

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Zümrüd Afet'.

(AFET, Zümrüd, *Muhammed İkbâl'de Dindarlığın Psikolojisi*, Yüksek Lisans, Isparta 2018)

ÖZET

Bu tezin konusu asrımızın büyük düşünürlerinden biri olan Muhammed İkbâl'de Dindarlığın Psikolojisidir. Çalışmamın amacı Muhammed İkbâl'in Psikoloji ve Din Psikolojisi açısından konumunu belirlemek ve onun konuyla ilgili orjinal görüşlerini ortaya koymaktır. Çalışmam giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte, araştırmamızın temel konusu, önemi ve amacı hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra İkbâl'in yaşadığı dönemin karakteristik özellikleri, Hayatı, İlmi ve Dini Şahsiyeti ve Eserleri ele alınmıştır. Birinci bölümde, Muhammed İkbâl ve Temel Psikolojik Kavramlar tanıtılmış, ikinci bölümde ise Muhammed İkbâl'in Dini Hayatın Psikolojisi ile ilgili fikirlerine yer verilmiştir. Çalışmamın sonuç kısmında ise Muhammed İkbâl'in genel olarak Din Psikolojisine yaptığı özgün katkı ve en önemli konu olan "Benlik" anlayışı ile ilgili temel yaklaşımını sunmaya çalıştım.

Anahtar Kelimeler: İkbâl, Dindarlık, Düşünce, Benlik, Ego, Mistik Tecrübe.

(AFET, Zümürd, *Religious Psychology of Muhammad Iqbal*, Master's Thesis, Isparta 2018)

ABSTRACT

The subject of this thesis is the Religious Psychology of Muhammad Iqbal, one of the great thinkers of our century. The purpose of my work is to determine the position of Muhammad Iqbal in terms of Psychology and Religion Psychology and to reveal his original opinions about this subject. The study entry consists of two parts and the result. In the introduction, we have been informed about the main topic of our research, its importance and purpose. Later on, characteristic feature of Iqbal's live period, life, science and religious personality and his works are discussed. In the first part, Muhammad Iqbal and Basic Psychological Concepts were introduced. In the second part, Muhammed Iqbal's ideas about Religious Life Psychology were included. In the final part of my work, main approaches of Muhammed Iqbal, related to his unique contribution to Psychology of Religion is tried to be introduced. I tried to present the basic approach to "self" understanding.

Key Words: İqbal, Religious, Thought, Self, Ego, Mystical Experience.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM İKBAL VE PSİKOLOJİ

1.1. İkbal’de Temel Psikolojik Kavramlar	22
1.1.1. Nefs	22
1.1.2. Kalp	25
1.1.3. Akıl	26
1.1.4. Düşünce	30
1.1.5. Benlik	31
1.1.6. Ego	39

II BÖLÜM İKBAL VE DİNİ HAYATIN PSİKOLOJİSİ

2.1. İkbal’in Din Ve Dindarlık Anlayışı	43
2.2. İkbal’in Kur’ân Tasavvuru	45
2.3. İnanç, İman	49
2.4. Dua ve İbadet (Dini tecrübe)	55
2.5. Mistik Tecrübe	59
SONUÇ	67
KAYNAKÇA	71
ÖZGEÇMİŞ	75

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
A.Ü.İ.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
ev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Mad.	Maddesi
Neş.	Neştiyat
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar arası (sayfa aralığı)
S.	Sayı
Tsz.	Tarihsiz
Üniv.	Üniversite
Yay.	Yayınevi, Yayınları

ÖNSÖZ

Muhammed İkbâl, hakkında en çok araştırma yapılan, eser yazılan müslüman düşünürlerden biridir. Bugüne kadar yazılan makaleler, düzenlenen konferanslar ve sempozyumlar, yapılan tezler ve etüdlerin sayısı ise sayılamayacak kadar çoktur. Hakkında bu kadar çok yazılıp çizilen bir ilim ve fikir adamı hakkında araştırma yapmanın avantajlarının yanında, zorluklarının da var olduğunu söylememiz gerekiyor. Bu çalışmamızda biz, İkbâl'in dini psikolojik ağırlık noktasını teşkil etmek üzere, hayatını, fikriyatını ve şahsiyetini oluşturan unsurları ele almaya çalışacağız. Çalışmamızın giriş bölümünde, İkbâl'in yaşadığı dönemin karakteristik özelliklerini, hayatını, ilmî ve dini şahsiyetini ele almaya çalışacağız. Ayrıca eserlerini de bu bölümde tanıtacağız.

Birinci bölümde temel psikolojik kavramlar (nefs, akıl, kalp, düşünce, benlik, ego) çerçevesinde İkbâl'in psikolojik görüşlerini ele alacağız.

İkinci bölümde ise, İkbâl'in din ve dindarlık anlayışı ve Kur'ân tasavvurundan bahsettikten sonra, inanç, iman, şüphe, irade, dua, ibâdet mistik dinî yaşayış konularındaki görüşlerinden onun din psikolojik yönünü ortaya koymaya çalışacağız.

Bu çalışmamızı büyük bir titizlikle ve sabırla yöneten, aynı zamanda maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen en önemlisi bana Din Psikolojisini, araştırmayı, kendini geliştirmeyi öğreten, sevdiren değerli hocam Prof. Dr. Hüseyin Certel'e en derin teşekkürlerimi arz ederim.

Zümrüd Afet
Isparta 2018

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu tezde Muhammed İktal ve onun Din Psikolojisine katkısı ele alınmış, eserlerindeki dini psikolojik konulara yer verilmiştir. Tezimizde ilk önce Muhammed İktal karşımıza bir mülüman düşünür olarak çıkmaktadır. Burada onun şahsiyeti, yaşadığı sosyo-kültürel ortam, eğitimi ele alınmış ve Muhammed İktal hakkında genel bir fikir ortaya konulmuştur. Daha sonra İktal ve Psikoloji nosyonu incelenmiştir. Burada Psikolojinin temel kavramları; nefis, kalp, akıl, düşünce, benlik, İktal'in eserlerindeki kavramlarla karşılaştırılmıştır. Muhammed İktal'in eserlerinde Dini Hayat ile ilgili konular daha fazla olduğuna göre 3. bölümümüzde İktal ve Dini Hayatın psikolojisi başlığı altında İktal'in dindarlık anlayışı, Kur'an tasavvuru, Dua ve İbadet, Mistik Tecrübe ve diğer önemli konular incelenmiştir.

Muhammed İktal'de Dindarlığın Psikolojisi" adlı bu araştırmamızın konusu, İktal'in dindarlığın çeşitli boyutlarına ilişkin görüşlerinin psikolojik bakış açısıyla incelenmesidir. Bu çerçevede onun psikoloji ile ilgili diğer görüşleri de araştırmanın kapsamı içindedir.

1.2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Muhammed İktal, Hind-Pakistan yarımadasında doğmuş ve yaşamıştır. Onun düşünceleri, gerçekleştirdikleri, yaşadığı bölgenin sınırlarını aşarak tüm İslâm dünyasına hatta Avrupa'ya kadar yayılmıştır. İslam dünyasında mevcut problemler, bu problemlerin kaynakları, çözüm olarak sunduğu metotlar yalnız yaşadığı zamana etki yapmayıp, aynı zamanda günümüz Müslüman toplumuna hitap etmektedir.

Muhammed İktal, batıda eğitim alma fırsatı bulmuştur. O, Avrupa da ve oradan döndükten sonra da şahsiyetini ve İslami yaşayışını kaybetmemiştir. Avrupa da eğitim aldığı süreçte, batılıların sahip olduğu azim ve gayretleri tesbit etmiş, müslümanlarda da

olması gerektiğini söylemiştir. İktbal, yaşayışı, eğitimi ve yazdığı eserleri ile her zaman bir çözüm üretmiştir. Eserlerinde derin felsefi düşünceler, mevcut problemler ve onların analizi ve çözümü her zaman ön planda olmuştur.

Her müslüman devletin problemleri hemen hemen aynıdır. Eğitim, Gelişme, Hukuk, Yönetim, Çağdaşlaşma ve ne yazık ki çağdaşlaşmanın Batılaşma olarak anlamlandırılması her zaman müslüman topluluklarında problem olmuştur ve günümüze kadar devam etmektedir.

Tezimizde İktbal'i tüm yaşayışı, eğitimi, eserleri ve ürettiği çözümler esasında değerlendireceğiz. Yalnız şair ve felsefeci olmayıp, aynı zamanda bir politikacı olması, yaşadığı devletin gelişimi ve refahına iştirak etmesi de önemli meseleler arasındadır. Aynı zamanda Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin hayranı olan İktbal, Mesnevi'sini yanından ayırmamış, kendisine rehber edindiğini görmekteyiz. İktbal'in Türk dünyasına ve okuyucularının istifadesine sunulan eserleri de özellikle, hayat felsefesi, kader anlayışı, kaybedilen benliği tekrar kazanma, İslami hayata dönüş, batılılaşmanın kazandırdıkları ve kaybettirdikleri hakkındaki fikirleri Türk okuyucusunu etkilemiştir.

Böylesine önemli bir şahsiyet olan İktbal'in din psikolojisi açısından da inceleme konusu yapılması önemli ve gereklidir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu konuda yeterince araştırma yapılmamış olması, bizi böyle bir konuyu çalışmaya sevk etmiştir.

Araştırmamızın amacı, günümüze kadar ulaşılmış bulunan eserlerinden hareketle İktbal'in dinî hayatın psikolojik yönüne ilişkin görüşlerinin tespit edilmesidir.

1.3. ARAŞTIRMANIN METODU

Din Psikolojisinde toplumda isim yapmış alim, devlet adamı, şair, yazar, milli kahraman, dinî lider vb müstesna şahsiyetlerin dinî yaşantılarını konu alan araştırmalarda bir veri toplama tekniği olarak kişisel dokümanlardan yararlanılmaktadır. Araştırmamızın konusu müstesna bir şahsiyet olan Muhammed İktbal olduğundan, biz de veri toplama konusunda öncelikle kendisinden günümüze intikal eden kişisel dokümanlardan yaralandık. Bu bağlamda İktbal'in görüşlerini ve ruh dünyasını yansıtan Farsça, Urduca ve İngilizce'den Türkçe'ye tercüme edilen eserlerinden istifade ettik. Ayrıca veri toplama aşamasında

literatür taraması yaparak İkbal hakkında yapılan araştırmaların yer aldığı bilimsel kitap, makale, tez ve bildirilerden yararlanmaya çalıştık.

Verilerin düzenlenmesi ve değerlendirilmesi aşamasında ise, İkbal'ın psikolojik görüşleri konusunda genel psikolojinin temel kavramları çerçevesinde; din psikolojik görüşleri konusunda da dinî yaşantının çeşitli boyutları ve yönlerini esas alan bir düzenleme yaparak değerlendirmeye çalıştık.

2. MUHAMMED İKBAL

2.1. İKBAL'İN YAŞADIĞI DÖNEMİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Fransız İhtilali'nden sonra gelişen kitle hareketleri, giderek yerini politik ve ideolojik gerginliklerin yönlendirdiği sömürgecilik ve milli uyanışların çatışması şeklinde beliren büyük toplumsal dalgalanmalara bırakır. 19. yüzyılın sosyolojik tabanını derinden etkileyen ve bir anlamda biçimlendiren bu gelişmeler, 1857'deki bir isyanla, İngiltere gibi "üzerinde güneş batmayan" bir imparatorluğun güney Asya'daki sömürgesi Hindistan'da da şiddetle yankılanır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu kitle hareketi, sadece Müslümanlar'ın bütün ekonomik gücünün elinden alınmasıyla kalmamış, aynı zamanda ikinci sınıf bir vatandaş muamelesi görmelerine sebep olmuştur; ama öte yandan tamamen siyasi öndersiz kalan Hint Müslümanları arasında daha önce kendinden hiç söz edilmeyen Ahmed Han ve benzeri büyük liderlerin de çıkmasına zemin hazırlamıştır. Gerçekte, İngilizler, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hindular'la Müslümanlar'ı aynı demokratik rejim altında birleştirmek istiyorlardı. Dolayısıyla farklı inanışlara sahip olan çeşitli milletleri aynı rejime bağlayarak, azınlıkların varlıklarına son verilmek isteniyordu. Halbuki Müslümanlar o tarihlerde yüz milyon civarında nüfusa sahip bir toplumdur ve batıdaki demokratik sistem, Hindistan'da uygulanması oldukça zor bir sistemdi. Nitekim İngilizler'in içten içe işledikleri bu "parçala ve yönet" politikaları, gelir kaynakları kurutulmuş Müslümanlar'dan çok Hintliler'in lehine işlediği görülünce, ortaya olumsuz sonuçlar veren bir uygulama çıkmakla kalmadı; Hindular'la Müslümanlar arasında rekabete ve nihayet kanlı çatışmaların patlak vermesine de yol açtı. Sonunda İngilizler, zaten uzak bir ihtimal olan müşterek bir Hint-Müslüman toplumu oluşturma fikrinden vazgeçmek zorunda kaldılar;

ama bir yandan da Hindular`a daha yakın bir politika izlemeye devam ettiler. Ahmed Han için Hindistan, aralarında derin kültürel farklılıklar olan her iki toplumu barındıran bir devlet olamazdı. Zaten biri Hindu, diğeri Müslüman olan iki toplumun politik emelleri de birbiriyle bağdaşmıyordu.¹

Ahmed Han, başlangıçta bütün Hindu ve Müslümanlar`ın eğitim ve öğretimine aynı oranda önem veriyordu. Bu amaçla Aligarh`da 1877 yılında "Anglo-Oriental Muhammadan College"i kurdu. Kolej, her ne kadar öğrencilerine İngilizce ve o dönem için oldukça modern sayılabilecek bir eğitim veriyorsa da, bunun İngilizler`e yaranmayı amaçlayan bir girişim olduğu da düşünülüyordu.<sup>2</sup> Bu arada İngilizler`in hiç bir zaman gerçekleşmeyecek hayali düşünceleri, giderek artan bir düşmanlığa dönüşüyor; çatışmalar ve katliamlar büyüyordu. İşte böyle bir atmosfer içinde, Siyalkut şehrinde, vaktiyle Ahmed Han`ın Yarımada'daki Müslümanlar`ın Hindular`dan ayrılması esasına dayanan fikrini geliştirecek İqbal dünyaya geldi.³

İqbal`in doğduğu 19. yüzyılın ikinci yarısı, "İslamiyetin Uyanışı" olarak kabul edilir. Fakat bu, entellektüel düzeyde değil, politik anlamda bir uyanıştır. Gerçekten de erken devirlerden itibaren giderek batıya doğru yayılan İslamiyet karşısında Batı dünyası, güçlerini bir araya getirmişler ve sonunda bir vakitler batıyı tedirgin eden Müslüman devletleri, batının askeri, teknolojik ve politik güç birliği dolayısıyla güçsüz kalmış; parçalanma ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelmişlerdi. Çöküş içindeki bir doğu, yüzyıllar boyu yerleşmiş olan düşünce sisteminin getirdiği "kendini feda etme" ve "dünyayı terkedip Tanrı`ya bağlanma" kavramları yüzünden batının siyasi ve kültürel saldırısına açık bir meydan haline gelmişti. Bu uyuşturucu sistem, insana hayatın güçlüklerine göğüs germesini öğretmek yerine, gerçeklerden kaçma ve öteki dünyada kurtuluşa ulaşacağını belirtmek yoluyla maddi ve manevi direncini tümüyle ortadan kaldırmıştı. Buna bir de Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetleri eklenince, ortaya endişe verici bir tablo çıkıyordu. Bütün problem aslında birkaç noktada toplanıyordu: "Batı`nın politik hakimiyetine karşı

---

¹ May, L.S., "Iqbal and His Philosophy", Studies in Iqbal's Thought and Art, Ed. by. M.S. Sheikh, Lahore. 1972, s. 2.

² Yurdaydın Hüseyin Gazi., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. No: 154, Ankara, 1982. s., 325-329.

³ Annemarie Schimmel, *Muhammed Iqbal*, Köln. 1968, s. 14.

tekrar nasıl organize olunmalı ve nasıl güçlenmeli? Entellektüel ve dini bir reform nasıl başarılmalı?"⁴

İkbal, yaşadığı çağın bütün toplumsal sıkıntılarını bünyesinde barındıran bir ülkede ve çalkantılı bir dönemde doğdu. Onun kişiliğini ve felsefesini geliştiren, etkileyen ve bir anlamda biçimlendiren sebeplerin başında, Hint Yarımadası'nda gittikçe artan huzursuzluklar ve Avrupa deneyimi büyük rol oynamıştır. Başka bir deyişle ikbal, toplumsal huzursuzlukların kalbinde yetişerek, hem kendisinden öncekileri hem de çağdaşlarını aşan bir tutumla, Hint-Müslümanları'nın meselelerini entellektüel, bilinçli ve modern bir anlayışla ifade etmeyi başarmıştır.⁵

2.2. MUHAMMED İKBAL'İN HAYATI

Pencap eyaletinin Keşmir sınırı yakınındaki Siyalkut şehrinde dünyaya geldi. Doğum tarihi konusunda farklı bilgiler verilmekle birlikte kendisi doktora tezinde 2 Zilkade 1294'te (8 Kasım 1877) doğduğunu kaydetmiştir. Sufimeşrep bir zat olan babası Nur Muhammed ve annesi İmam Bibi, onun dini şahsiyetinin gelişmesinde önemli ölçüde etkili olmuşlardır. Ataları Keşmirli Brehmen kastlarına mensuptur. Ailesinin İslâm'a ne zaman girdiği konusunda farklı görüşler vardır. XVIII. yy.'ın başlarında Müslüman olduklarını söyleyenler olduğu gibi oğlu Cavid İkbal'in desteklediği bir görüşe göre aile Sultan Bahlul Lodhi (d.1451-ö.1526) zamanında İslâm'a girmiştir.⁶

Ailenin beşinci çocuğu olan İkbal, gelenekleri gereği dört yaş dört aylıkken mahalle mektebinde Gulam Husain'in yanında eğitim hayatına başlamıştır. İkbal, mektepte iken yeteneklerini göstermeye başlamış, babasının dostu olan Şemsululema Mir Hasan'ın dikkatini celbetmiş, onun yanında modern ilimleri de öğrenmiş ve genç çağında Urdu dilinde şiir yazmıştır. Bu eğitime üç yıl devam ettikten sonra yine hocasının teşvikiyle İngilizce eğitim veren İskoçya Misyon Lisesi'ne başlamıştır. Bu okuldan 1893'de mezun olduktan sonra yüksek okul kısmına devam etmiştir. Aynı zamanda Mir Hasan'dan Arapça

⁴ Fazlur Rahman, "Iqbal and Modern Muslim Thought", Studies in Iqbals Thought and Art, Ed, by. M.S. Sheikh, Lahore, 1972, s. 38-39.

⁵ Selma Benli, "İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler", *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt. 33, sayı, 1-2, Ankara, 190, s. 17.

⁶ Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbal*, Çev. Senail Özkan, Ötügen Yay., İstanbul 2012, s.20; bkz: Mehmet S. Aydın, M. İkbal Maddesi, *DİA*, İstanbul 2000, cilt: XXII, s. 1.

ve Farsça dersleri almaya devam etmiştir. İlk ve orta öğretimini Siyalkut'ta görmüştür; 1895'te hem Lahor'da Devlet Koleji'nde felsefe ve hukuk ağırlıklı dersler almış, 1898'de felsefe alanında yüksek lisansını başarıyla tamamlamış hem de edebi ortamlarda şöhret kazanmaya muvaffak olmuştur.⁷

Yetişme çağında İkbâl üzerinde iki şahsiyetin kalıcı tesirler bıraktığı bilinmektedir. Bunlardan ilki, çocukluktan itibaren ilminden ve irşadından yararlandığı, Arapça ve Farsça öğretmeni Mevlana Mir Hasan, diğeri hocası Thomas Arnold'dur (1864-1930). Sir Thomas Arnold, İkbâl'in bütün yetenek ve imkanlarını erken farkederek Cambridge Üniversitesi'ne gitmesini sağlamıştır. Arnold, Batı felsefesini ve kültür dünyasını İkbâl'e tanıtan kişidir. 1899 yılında İkbâl, Lahor'daki Doğu Yüksek Okulunun Arapça öğretim üyeliğine atanmış, aynı dönemde İngilizce ve Felsefe öğretmenliği de yapmıştır.⁸

Arnold 1904 yılında Lahor'dan ayrılırken İkbâl'e ithafen duygulu bir vedâ şiiri bırakmış Cambridge Üniversitesi için bir burs temin etmiştir.⁹ İkbâl, bir kaç sene Goverment Collage'de felsefe hocalığı yaptıktan sonra 1905 senesinde İngiltere'ye gönderilmiştir.

Eğitimine Cambridge Üniversitesine bağlı Trinity Collage'de başlamış, 1905-1907 yılları arasında Hukuk ve Felsefe eğitimi almıştır. Bu Avrupa seferi Muhammed İkbâl'e yepyeni ufuklar açmış, felsefe ve siyaset alanında yeni perspektifler göstermiştir. Modern ilim görüşlerini benimseyen genç filozof milliyetçilik, emperyalizm, komünizmin ne olduklarını yakından görmüştür. Cambridge'deki eğitimi onun için çok verimli geçti; kısa bir müddet zarfında hem hukuk eğitimi bitirmeye hem de Ph. D. derecesini kazanmaya muvaffak oldu. Cambridge'de dönemin meşhur Hegelci filozofu Mc Taggart ve Psikolog James Ward ile tanışan İkbâl, özellikle Mc Taggart'ın yönetiminde felsefe çalışmaları

---

⁷ Cevdet Kılıç, *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbâl Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları: 8, Elazığ 2007, s. 15.

⁸ Annemarie Schimmel, *M. İkbâl, Cavidname*, Ankara, 1989, s. 10; bkz: Aydın, M. İkbâl Mad., *DİA*, cilt: XXII, s. 17; bkz: Muhammed İkbâl, *Esrar ve Rumuz, (Esrar-ı Hodi, Rumuz-ı bîhodi)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap, İstanbul 2005, (Esrar-ı Hodi), s. 10.

⁹ Schimmel, *Peygamberane Bir Şair*, s. 24.

yaptı. Bu arada şarkiyatçı Reynold Alleyne Nicholson ve Edward Granville Browne ile yakınlık kurdu.¹⁰

Hegelci olarak bilinen Prof. Mc Taggart'ın (1866-1925) yönetiminde doktora çalışmalarına başlayan İkbâl, o dönemde Cambridge`de felsefe alanında sadece yüksek lisans yaptırıldığından, hocasının tavsiyesi ile doktorasını verebilmek için 1907`de Almanya`ya Münih Üniversitesi'ne gitmiştir. Almancasını kuvvetlendirmek için bir kaç hafta Heidelberg`de kalmıştır.¹¹

İkbâl'in doktorasını sunduğu hocası Friedrich Hommel, kendisine yabancı olan "The Development of Metaphysics in Persia" konulu çalışmayı T. Arnold'un kanaatlerini esas alarak değerlendirmiş, İkbâl'i sadece Arapçadan sözlü olarak sınav yapmıştır.¹²

Bu çalışma eski İran dinler tarihinin derinliklerinde, Zerdüş'ten Bahailere bir yolculuk yapmış ve zamanındaki pek çok oryantalist tarafından,-mesela Cambridge Üniversitesi'nden E. G. Broüne (1862-1926) gibi önemli bir çalışma olarak yorumlanmıştır. Eser üzerinde H. Corbin (1903-1978) ve A. Bausam (1921-1988) gibi ilim adamları tarafından önemli değerlendirmeler yapılmıştır.¹³ Eser, İkbâl'in o dönemde panteist bir bakış açısıyla değerlendirdiği tasavvuf düşüncesine duyduğu ilgiyi yansıtmaktadır. İkbâl'in, burada ileri sürdüğü fikirler birçok sebepten enteresandır. Bir taraftan İslam fikir sistemlerinde gayet geniş bir bilgi kazandığı gibi Avrupa felsefesini ve dinler tarihini çok dikkatli araştırmıştır. İkbâl, Ağustos 1908`de Lahor'a dönüp iki yıl kadar Şarkiyat ve Hükümet kolejlerinde hem İngilizce edebiyat ve felsefe profesörü hem de avukat olduktan sonra mesaisini tamamen avukatlığa adanmış, bu mesleğe 1934 senesine kadar devam etmiştir. Geçimini büyük ölçüde avukatlık yaparak sağlamakla birlikte 1934 yılına kadar sürdürdüğü bu işi hiçbir zaman asıl ilgi alanı olarak görmedi.¹⁴

---

¹⁰ Schimmel, *a.g.e.* s. 17.

¹¹ M. A. H. Hobohm, "Muhammad Iqbal and Germany", Iqbal Review, Journal of The Iqbal Academy, Volume:41 Number:4, October 2000, Iqbal Academy Pakistan, Lahore, s.131- 137.

¹² Annemarie Schimmel, *Peygamberane Bir Şair*, Ötüken neş. İstanbul 2012, s. 26

¹³ Schimmel, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁴ Schimmel, *M. İkbâl, Cavidname*, s. 11.

1912 yılında İkbâl, büyük şiiri “*Şikve*”yi (*Şikâyet*) neşretmiştir. Bu şiir, Müslümanların kâfirlerin zafer çığlıkları karşısındaki mağlubiyet ve acılarını Yaraticıya anlatan bir feryad niteliğindedir.¹⁵ 1915 yılının başlangıcında, Urduca kaleme aldığı fakat sonra daha tesirli olacağını düşünerek Farsça tekrar yazdığı, benlik felsefesini anlatan “*Esrar-ı Hodi*” (*Benliğin Sırları*) adlı eseri yayımlanmıştır. Bu eser, mesnevi tarzında yazılmıştır. Ardından, devamı niteliğinde, yine Farsça kaleme aldığı “*Rumuz-i bi-Hodi*” (*Beniği Kaybetmenin Sırları*) 1918’te yayımlanmıştır.¹⁶

İslam dünyasının içinde bulunduğu durum, diğer Hintli müslüman aydınlar gibi İkbâl’i de İslam milletlerinin bir rönesans gerçekleştirmesi gerektiği fikrine yöneltti. 1922’de İngiliz yönetimi tarafından kendisine “sir” unvanı verilmiş, bu ünvanı red etmeyi düşünmüşse de bunun milleti için bazı siyasi faydaları olabileceğini hesap ederek ve hocası Mir Hasan’a “Şemsu-l Ülema” ünvanının verilmesi şartıyla kabul etmiş, fakat hiç kullanmamıştır.¹⁷

1923’de *Peyam-ı Maşrik’i* (*Doğu’nun Mesajı*) yayımlamıştır. Bu eser meşhur Alman şairi Goethe’nin (d.1749-ö.1832) *Doğu-Batı Divanı* adlı eserine Doğulu bir şairin cevabı olarak yazılmış ve İkbâl, bu eserini derinden saygı duyduğu Afgan Kralı Emanullah’a ithaf etmiştir.¹⁸ Urduca şiirlerini toplu olarak “*Bang-ı Dera*” (*Çan Sesi*) adı altında 1924 yılında neşretmiştir. 1926’da Yasama Meclisine seçilmiştir. 1927’de İkbâl’in en güçlü ilahilerini, dini düşünce ve kanaatlerini yansıtan Farsça şiir kitabı “*Zebur-ı Acem*” (*Acem İlahileri*) yayımlanmıştır.¹⁹

1926-1929 yılları arasında Pencap Yasama Konseyi üyeliğinde bulundu. 1928-1929’da Madras, Haydarabad ve Aligarh üniversitelerinde İslam düşüncesinin kurulması üzerine konferanslar verdi. 1930’da Allahabad’da gerçekleştirilen Hindistan Müslümanları Birliği’nin toplantısına başkanlık etti. Bağımsız Pakistan Devleti’nin kuruluşu yönünde ilk ciddi adım, İkbâl’in bu toplantının açılış konuşmasında ortaya koyduğu düşüncelerle atıldı.

---

¹⁵ Schimmel, *a.g.e.*, s. 3

¹⁶ Schimmel, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁷ Muhammed İkbâl, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* (*Seçme Şiirler*), Çev. Halil Toker, Şûle Yay., İstanbul 1999, s.15.

¹⁸ Schimmel, *Peygamberane Bir Şair*, s. 38.

¹⁹ Schimmel, *a.g.e.*, s. 42.

1931 yılında yapılan II. Milletlerarası İslam Konferansı'nda Dünya İslam Kongresi'nin başkan yardımcılığına getirildi. Hindistan halkına sınırlı yönetim hürriyeti verilmesi konusunu görüşmek üzere 1931'de Londra'da düzenlenen II. Yuvarlak Masa Konferansı'na İkbâl de katıldı ve orada Muhammed Ali Cinnah ile yakın temas içinde bulundu. Dönüşte İtalya ve Mısır'a uğradıktan sonra Filistin'de düzenlenen Dünya İslam Konseyi toplantısına iştirak etti. 20 Aralık 1931'de vatanına dönmüştür. 1932 yılında mürşidi Mevlana'nın rehberliğinde semalara doğru yapılan manevi bir yolculuk sayılabilecek, İkbâl'in felsefesi ve düşüncesini en iyi aktardığı, oğlu Cavid'e ithaf ettiği Farsça eseri, "*Cavidname*" yayımlanmıştır.²⁰

1932 yılında yine Londra'da gerçekleştirilen III. Yuvarlak Masa Konferansı'na katıldı ve toplantının ardından Paris'e giderek Henri Bergson ve Louis Massignon ile görüştü. Buradan İspanya'ya geçen İkbâl'in Kurtuba Ulucamii'ni ziyaret etmesi ve güçlkle izin alarak camide namaz kılması onun unutamadığı bir hatıra oldu, bununla ilgili olarak "*Mescid-i Kurtuba*" başlıklı şiirini yazdı. İspanya'dan İtalya'ya geçerek Mussolini ile görüştü ve ondan Kuzey Afrika müslümanlarına iyi davranmalarını istedi. 1933'de Afganistan Kralı Nadir Şah'ın daveti üzerine Süleyman Nedvi ile birlikte Kabil'e giderek Afganistan'ın idari sisteminin yeniden düzenlenmesi üzerine temaslarda bulunmuş, meşhur "*Gazneli Mahmud*" ve "*Senai*" kasidelerini bu seyahatinde kaleme almıştır.²¹

İkbâl Lahor'daki ilim müessiseleriyle sıkı irtibatını devam ettirmiş, 1933 senesinde Kabil üniversitesi'nin modernleştirilmesi için Afganistan'a gitmiştir. Bu çeşitli işlerle uğraşan İkbâl'in sıhhati pek iyi değildi. 1924 senesinde bir karaciğer hastalığı peyda olmuş, fakat o, âma bir Hint doktorunun tedavisi sayesinde iyileşmiştir. 1934'te gırtlak kanserine yakalandı ve sesini kaybetti, daha sonra gözleri de iyice zayıfladı, maddi problemler yaşamaya başladı.²²

1936-1937 yıllarında Urduca şiirlerinin toplandığı "*Bal-i Cibril*" (*Cebrail'in Kanadı*) yayımlanmıştır. Alman seyyah-filozof H.H. Von Veltheim Ostrau (d.1885-ö.1956) 20 Nisan'da kendisini ziyaret ettiğinde çok mutlu olmuştur. Onunla Alman

²⁰ Schimmel, *a.g.e.*, s. 38. 16; bkz: Aydın, M. İkbâl Mad., *DİA*, cilt: XXII, s. 17-18.

²¹ Aydın, M. İkbâl Mad., *DİA*, cilt: XXII, s. 17-20.

²² Annemarie Schimmel, *M. İkbâl, Cavidname*, s. 21-22.

felsefesi ve edebiyatından Dünya siyasetine kadar çeşitli konularda sohbet etmiştir. Bu ziyaretten saatler sonra 21 Nisan 1938`de vefat etti ve Lahor`daki Mescid-i Şahi`nin minaresi dibine defnedildi. Üç evlilik yapan Muhammed İkbâl`in ikinci evliliğinden olan oğlu Cavid İkbâl, babasının eserlerini ve düşüncelerini tanıtmaya yönünde önemli çalışmalar yapmaktadır. Ölmeden birkaç gün önce abisine şu mısraları söylemiştir:

“Müminin alametini söyleyeyim mi sana?

Ölüm anı geldiğinde tebessüm belirir dudağında”

Ölümünden yalnız yarım saat önce dudaklarından şu mısralar dökülmüştür:

“Geçmiş nağmeler okunur mu tekrar? Hicaz`dan bir esinti gelir mi?

Sona erdi bu fakirlik günleri, Başka bir sırta vakıf gelir mi tekrar?”²³

2.3. MUHAMMED İKBAL`İN İLMÎ VE DİNÎ ŞAHSİYETİ

İslâm dünyasının nadir simalarından biri olan Muhammed İkbâl, bir şair, bir filozof, bir siyasetçi ve bir hukukçu ise de, biz onu daha çok İslâm toplumunun büyük ıslahatçısı olarak tanıyoruz.

İkbâl genç yaşta bir şair olarak ülkesinde adını duyurmayı başardı. “*Himalaya*”, “*Öksüzün Feryadı*”, “*Kandil ve Kelebek*”, “*Terane-i Hindi*” gibi manzumelerin de içinde bulunduğu çoğu gazel tarzındaki lirik şiirlerinin temel konusu tabiatı, insanı ve tarihiyle Hindistan`dır. Bundan dolayı, vatansever bir ruh taşıyan şiirler müslümanlar kadar diğer Hintliler arasında da büyük ilgi görmüştür. Edebiyat tenkitçileri İkbâl`in ilk dönemdeki şiirlerinde sembolizmin zayıf kaldığını, şairin bu problemi uzun yıllar sonra 1935`te yazdığı *Bal-i Cibril* ile aştığını kabul ederler.²⁴

İkbâl`in Avrupa`dan ülkesine dönmesinin ardından yazdığı eserlerde giderek artan bir yoğunlukla dini ve felsefî konulara girdiği görülür. 1911`de kaleme aldığı “*Şikve*” adlı büyük bir şiirinde dokunaklı sözlerle Allah`a Müslümanların fena halinden şikayet etmiştir: *Kafirlerin memleketleri zengin ve mamurdur-niçin İslamiyet bu feci duruma düşmüştür?*

²³ İkbâl, *Şu Masmavi Gökyüzünü*, s.18; bkz: Aydın, M. İkbâl, *DİA*, cilt: XXII, s. 17-23.

²⁴ Aydın, M. İkbâl Mad., *DİA*, cilt: XXII, s. 17-23.

Cenab-ı Hak, sevdiği milleti unutmüş mudur? ve 1912`de yazdığı “*Cevab-ı Şikve*”de bu sorulara cevap verilmektedir: “*Müslümanların kalbinde suziş kalmamış, ruhlarında ihsan yoktur*”. “*Müslümanın kalbi, ilahi aşkın ateşinden boştur; peygamberin sözünü unutmuştur; milli kavgalara boğulacağına esas birliğini düşünsün: “Eteğin, vatanın tozundan paktır; sen o Yusufsun ki her Mısır ona Kenan oluyor”*” diyen beyitler, Müslümanların, mal ve mülkünü yalnız bir çanın sesi sandıklarını ifade etmektedir; bu fikrin merkeziliğinden dolayı bu tabir, kitabın ismi olmuştur.²⁵

İkbal Avrupa`ya gitti, Avrupa`da bir filozof olarak kendisini gösterdi. Avrupa`nın felsefi ekollerini tanıdı ve tanıttı. Herkes onun, Batı`ya teslim olmamış, Batı`yı fethetmiş, eleştirel bir düşünce ve seçme gücüyle 20. Yüzyılda Batı uygarlığında yaşamış bir 20. Yüzyıl filozofu olduğunu ikrar etti. Hayranı ve müridi olduğu Mevlana karşısındaki tutumu, İslami ruhun öteki asil boyutlarıyla çelişmeyecek bir noktaya kadardır.²⁶

İkbal, Batı`da kendisini günümüz dünyasının rasyonel düşüncesinin en yüksek tepesine çıkardı. Modern Avrupa`nın bilim ve tekniğinin değerini kavradı, İran`la ve İran kültürüyle tanıştı. Müslüman İran kültürünün ve görüşünün ruhundaki güzelliği, maneviyatı, inceliği ve derinliği, özellikle de edebi alandaki tecellilerini aldı. Bundan başka İkbal`in düşüncesindeki fitrat, irki ve kültürel özelliği tarih boyunca, duygu inceliği, hayal derinliği, ruh temizliği, gönül maneviyatı, içe doğuş ve ilham olan bir milletin düşüncesine aittir, İkbal Hindistan`da o muazzam manevi sermayesiyle, böylesi büyük bir ruh ve görüşle İslam`a gözlerini açtı. İslam düşünce ekolünün parçalanıp dağılmış unsurlarını bir araya getirerek yeniden inşa etme gücüne ve liyakatine erişti. Muhammed İkbal çok boyutlu ama tek ruh sahibi bir müslüman`dır. O, sadece İslam ideolojisinin paraçlanmış boyutlarını, dağılmış uzuvlarını, tarih boyunca siyasi oyunlarla, birbiriyle çelişik felsefi ve sosyal eğilimlerle parça parça edilmiş ve her bir parçası belli bir grubun elinde tutulan İslam`ın diri bedenini bir araya getirip yeniden inşa etmekle kalmadı. Onun en muazzam şaheseri

---

²⁵ Schimmel, *M. İkbal, Cavitname*, s. 1.

²⁶ Şeriati, *Biz ve İkbal*, s. 3.

kendisini güzel çokboyutlu ve mükemmel bir şahsiyet olarak yetiştirmiş olmasıydı. O, kendisini yetiştirmiş büyük ve değerli bir adamdır.²⁷

Müslüman bir düşünür sıfatıyla onun dünyaya ve insana dair felsefi anlayışını ve dünya görüşünü tanımak, İslam düşüncesini eski tasavvufi veçhesiyle veya İbn Sina, İbn Rüşd, Gazali ve Molla Sadra felsefesi şeklindeki eski hikmetin düşünce kalıpları içinde, ya da geleneksel klişeleşmiş çerçeveleri içinde tanıyan bizler için son derece değerli, son derece acil ve hayatidir. Bunun da ötesinde İktbal, bir İslam bilimcidir, İslam`ı bir din olarak tanıma lüzumu hissetmeksizin bir yana terk eden, anlamadan mahkum edip dışlayan ve bu bakımdan içleri rahat olanlar, aydın olduk diye çokca gururlanıp övünmüş; İslam`ı yaygın geleneksel ve sınırlı kalıplar içinde bilen ve bununla yetinenlerse İslam`ı bilmeye ve tanımaya ihtiyaç duymamışlardır.²⁸

Muhammed İktbal devrimci bir Müslüman düşünür ve reformcudur. O, antiemperyalist bir liderdir. İktbal`in ve bütün bilinçli Müslüman reformcu düşünürlerin çabaları belli bir dini veya milli çerçeveye sıkışıp kalmamıştır. İktbal Avrupa`ya gitti, dünya çapında modern bir düşünür ve filozof oldu. Batı kültür, medeniyet ve toplumunu alimane bir şekilde tanıdı. Sonra İslam`a geri döndü. Çektiği çileler ve sıkıntılar içinde, düşüncesi, eğitimi, sürekli mücadelesi, İslam`ın Müslüman halkların, ülkelerin ve yönetimlerin kaderi üzerinde Kur`an`ın, irfanın ve kültürün etkisini incelemesi esnasında Hint toplumunu ve küresel sömürgeciliği tanıdı. Özgürlük ve adalet talebi içinde antiemperyalist siyasi, edebi, sanatsal, felsefi ve eyleme dönük faaliyetlere etkin katılımıyla kendini tanıdı. Nihayet kendini tanıyarak ve yeniden inşa ederek kendine geri döndü.²⁹

İktbal, sadece büyük bir mütefekkir, uyanık ve ilerici bir İslam bilgini olarak değil, aynı zamanda kendi çağında, kendi halkı adına sömürge karşıtı bir mücadelecisi, sorumlu ve mücahit bir aydın, bir hareket ve eylem adamı olarak da milletin insani vicdanındaki zihinsel ve ruhsal değişimi(nefislerinde olanı değiştirmedikçe ayetine uygun olarak) kendisine temel hareket noktası olarak seçer. İktbal, ilk aşamada, kendine özgü, orijinal bir

---

²⁷ Şeriati, *a.g.e.*, s. 91.

²⁸ Şeriati, *a.g.e.*, s. 92.

²⁹ Şeriati, *a.g.e.*, s. 102.

dünya görüşü ortaya koyar. Zihinsel terbiyesini ve anlayış kalıplarını Batı kültüründen ve ideolojisinden alan modern İslami toplumlarındaki aydının bunu anlaması ve kavraması zor, ama aynı ölçüde hayati bir meseledir.³⁰

İkbal, Doğu ve Batı'nın fikrî durumunu analiz etmeye, hayat, medeniyet, kültür görüşü ve biçimi ile ilgili eleştirilere girişir:

Doğu gerçeği gördü, ama evreni görmedi. Batı evreni gördü ama gerçekten (haktan) ürktü.

İkbal, Batı'nın bilim ve endüstrisini alıp kültürünü, ahlakını, toplumsal ilişkilerini ve hayat tarzını bir yana itmek mümkün değildir diyen şüpheli düşünürlerin aksine, bunun yapılabileceğini ve yapılması gerektiğini söylemektedir. İkbal'in mesajı: kendi içimizde dini güçlendirelim ki onun gücü sayesinde kendimize hakim olalım, insanlık dışı eğilimlerden, bayağı heveslerden, tamahkârlıklardan, korkulardan, ruhi ve ahlaki zaaflarımızdan kurtulalım ve özgürlüğe ulaşalım. Aynı zamanda Batı'nın gelişmiş bilim ve tekniğini, hayata hakim olan mantığını alalım ve böylece evrene hükmedelim, tabiatı kendimize boyun eğdirelim.³¹

Muhammed İkbal'i tanımak, sadece bireysel olarak bir şahsiyeti tanımak değildir; bir mektebi, bir ideolojiyi tanımaktır; kendi halimizi, konumumuzu ve şartlarımızı tanımaktır. İkbal bir dönemin adıdır.³²

İkbal'in insanlığa en büyük mesajı şudur: İsa gibi bir gönlünüz, Sokrat gibi bir düşünceniz ve Kayser gibi bir eliniz olsun. Ama tek bir insanda, tek bir beşeri varlıkta, tek bir ruh temelinde, tek bir hedefe ulaşmak için bulunsun. İkbal, tek boyutlu olmamış, parçalara ayrılmamış büyük bir insandır. Tektarafli ve tek yönlü olmamış bir Müslüman'dır. Yani tam bir Müslüman'dır. Mevlana'ya aşk beslemişse de hiçbir zaman onda yok olmamış, tek bir yöne eğri gitmemiştir. İkbal Avrupa'ya gitti, Avrupa'da bir filozof olarak kendisini gösterdi. Avrupa'nın felsefi mekteplerini tanıdı ve tanıttı. Herkes

---

³⁰ Şeriati, *a.g.e.*, s. 143.

³¹ Şeriati, *a.g.e.*, s. 99.

³² Şeriati, *a.g.e.*, s. 28.

onun, Batı`ya teslim olmamış, batı`yı fethetmiş, eleştirel bir düşünce ve seçme gücüyle 20. Yüzyılda Batı uygarlığında yaşamış bir 20. Yüzyıl filozofu olduğunu ikrar etti.³³

Muhammed İkbal, İmam Gazali veya Muhyiddin Arabi ve Mevlana gibi sadece ve sadece metafizik irfânî haller üzerinde düşünen, kendi bireysel tekamülü, nefis tezkiyesi ve aydınlık iç dünyasıyla uğraşarak yalnızca kendisi gibi birkaç kişi yetiştiren, dış dünyadan habersiz, Moğol saldırısından, hükümet baskısından ve halkın köleleştirilmesinden haberdar olmayan arif bir Müslüman değildir. Muhammed İkbal, Ebu Müslim, Hasan Sabbah, Selahaddin Eyyubi ve benzerleri gibi İslam tarihinde sadece kılıç, güç, savaş ve mücadele adamı olan şahsiyetlerden değildir. O, düşüncede, sosyal ilişkilerde ve insan yetiştirmede yapılacak bir reformun, değişimin ve devrimin, sadece güç ve zor kullanarak, düşmana zafer çalarak gerçekleşmesini yeterli saymaz. Onun, maddeden arınmış arı duru bir ruha sahip büyük bir arif olduğu doğrudur; ama o aynı zamanda bilime, teknolojik ilerlemeye ve zamanımızda insan aklının gelişimine de saygı gözüyle bakar.³⁴

İkbal, doğu ve batı bilimsel araştırmalarında gerekli olan dilleri bilirdi. Anadili Pencapça olmasına rağmen, ilmî ve edebî çalışmalarında Urduca, Farsça ve İngilizce kullanmıştır. Ayrıca Arapça, Almanca ve Sanskritçe de bilirdi. İkbal, şiirlerini anadili gibi bildiği Farsça ve Urduca; nesirlerini de Urduca ve İngilizce yazmayı tercih etmiştir. İkbal`in şiirleri vezin, kafiye, nazım şekli ve üslup bakımından oldukça zengindir. Ancak kelimeler arasında ahenk sağlamak, edebi sanat yapmak uğruna amacından feragat etmemiştir. İkbal, bir şair olmaktan ziyade bir düşünür, bir bilge kişi olduğundan, şiir sanatını birinci derecede amacı olarak seçmemiştir. Ahenkli ve kafiyeli sözün dinleyiciyi ya da okuyucuyu daha çok etkileme kudretine sahip olduğunu bildiğinden, görüşlerini bu yolla duyurmayı tercih etmiş ve eserlerinden çoğunu manzum olarak yazmıştır.³⁵

İkbal bir şairdir; bu sıfat belki de İkbal gibi ciddi ve muhteşem bir şahsiyet için hafif kalır. Ama her sanatın ağırlığı ve değeri, sanatçının ağırlığına ve değerine bağlıdır.

---

³³ Şeriati, *a.g.e.*, s. 37.

³⁴ Şeriati, *a.g.e.*, s. 35.

³⁵ Selma Benli, *İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında düşünceler*, s. 22. Bu makale, 1987 yılında hazırlanmış Yüksek Lisans Tezinin bir bölümünü içermektedir. Bkz. BENLİ, Selma., *Zarb-i Kolim ve İkbal*, A.Ü . Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Ürdn Dil i ve Pakistan Araştırmaları Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Li sans Tezi), Ankara. 1987.

Dolayısıyla her şairin kıymeti, neden söz ettiği ve bu sanattan, nesrin anlatmakta ve etkilemekte aciz kaldığı şeyi anlatmak için bu sanattan nasıl yararlandığıyla ölçülür. İktbal örnek bir sanatçı, kendi zamanının ve toplumunun sorumlu ve bilinçli bir şairidir. Ancak bu, onun düşünce, duygu, sanatsal ve edebi yaratıcılık düzeyini birkaç sığ ve bayağı siyasi ve magazinsel slogana indirgediği anlamına gelmez. Onun faaliyetindeki sanatsal sorumluluk, birkaç günübürlük siyasi meseleyle sınırlı değildir.³⁶

Urduca, Pencapca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Almanca dillerini bu dillerde rahatlıkla eser verebilecek derecede bilen Muhammed İktbal, manzum eserlerini Farsça, Urduca ve İngilizce yazmıştır.

2.4. MUHAMMED İKTBAL' İN ESERLERİ:

2.4.1. Mensur Eserleri

- ***İlmü't-İktisad (Ekonomi İlmü)***

İktbal felsefe eğitimini 1897 de bitirdi. 1901 yılında, daha sonraki felsefi görüşlerinden ve şiirlerine akseden fikirlerinden çok uzak görünen "*İlmül İktisat*" isimli bu eseri öğrenciliği sırasında hocası Sir Thomas Arnold'un teşvikiyle yazmıştır. İktbal'in ilk Urduca mensur eseri olan "*İlm-ul İktisad*", ilk kez 1903` de Lahor`da yayınlanmıştır. Ekonomi ilmiyle ilgili olan bu eser, Urdu dilinde bu türde yazılmış ilk kitaptır. Beş bölüm halinde düzenlenen eserin birinci bölümünde, eserin kapsamı ve araştırma metodu; ikinci bölümde arazi, emek ve sermaye konuları; üçüncü bölümde paranın değeri meselesi, uluslar arası ticaret, nakit para kapsamı ve değeri, para basma hakkı, kağıt paranın itibari değeri ve bununla ilgili ayrıntılar; dördüncü bölümde "Devletin Gelir Payı" başlığı altında vergilendirme, faiz, ücret, el sanatı ustalarının durumu gibi çeşitli konularda verilen yararlı bilgiler; beşinci bölümde ise halkın geçim kaynağı, yeni ihtiyaçların doğması ve devlet harcamalarının çeşitli yönleri hakkında eleştiriler bulunmaktadır. Eser, sadece geniş kapsamlı oluşu ve değerli bilgiler vermesi bakımından değil, aynı zamanda dil, anlatım ve üslup bakımından da eşsiz ve önemli bir eser olarak kabul edilmektedir.³⁷

---

³⁶ Şeriati, *a.g.e.*, s. 97.

³⁷ Brelvi, Ebadat, *İktbal ki Urdu Nasr*, Lahor 1977, s. 73-80.

- ***The Development of Metaphysics in Persia (İran'da Metafiziğin Gelişimi)***

İkbal'in Almanya'da Münih Üniversitesi'ndeki felsefe doktora tez konusu olan bu çalışma, İkbal'in Zerdüştilik'ten Bahailiğe kadar İran düşüncesini, İran felsefe gelişimini anlatmaktadır. İlk kez 1908'de Londra'da yayınlanmıştır. İslam felsefesi tarihinin önemli eserleri arasında yer alır.

- ***The Reconstruction of Religious Thought in İslam (İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Kuruluşu)***

1928 sonları ve 1929 başlarında İkbal'in Madras, Haydarâbâd ve Aligarh Üniversiteleri'nde verdiği bilim, din, felsefe, tasavvuf, iman ve ibadet, insanın benliği ve özgürlüğü, İslam ve aksiyon, dünya Müslümanlarının durumu gibi konulara dair konferansları içeren en önemli eseridir. İlk olarak 1930'da Lahor'da yayınlanmış, daha sonra birkaç baskısı daha yapılmıştır. "*İlim ve Dini Tecrübe*", "*Dini Tecrübe ve Felsefenin Seviyesi*", "*Tanrı Kavramı ve Gerçek ibadet*", "*İnsanın Benliği-Cebr ve İhtiyarı*", "*İslâm Kültürünün Ruhu*" ve "*İslâm'ın Yapısındaki Hareket İlkesi*" başlıklı altı konferanstan oluşan eserde İkbal, çağdaş felsefe ve bilimin ışığında İslâm'ın temel ilkelerini incelemiştir.

Bu konferansları tahlil etmek kolay değildir. Bu eserin başlığı Ortaçağ ilâhiyatçısı Gazali'nin büyük eseri İhyâu Ulûmi'd-Dîn'e istinaden verilmiş olabilir. Esasında İkbal'in gayesi, Einstein'e kadar gelen modern Batı felsefesinin yardımıyla, İslam'ın durumunu yeniden yorumlamak, Müslümanlara İslam'ın dinamik bir dünya görüşüne sahip olduğunu göstermek ve böylece onları kendi mirasları hakkında düşünmeye ve kendi durumlarını yeniden ihyâ etmeye sevk etmektir. İbâdet, dua ve namaz hakkındaki görüşleri ise, her dinler tarihçisine tavsiye edilebilir.³⁸

2.4.2. Manzum Eserleri

- ***Asrar-i Hodi (Benliğin Sırları)***

Asra-i Hodi, İkbal'in ilk Farsça manzum eseridir ve yazarı şöhrete kavuşturan eserlerin ilkidir. İlk kez 1915'de Lahor'da yayınlanmış, üç sene sonra "*Rumüz-i Behudi*" ile birlikte tekrar basılmıştır. İkbal bu eserinde, Avrupa maddeciliğine ve İran mistisizmine

---

³⁸ Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair*, s. 4.

karşı çıkmakta ve Kur'an'a dayalı bir insan felsefesi içermektedir. İkbâl, burada "hudi" (benlik) kelimesini açıklıyor. Bu kitap, yeni bir felsefi bakış açısıyla insanın benliğinin niceliği ve nasıllığı ile benlik-Tanrı ilişkisini ele almaktadır. Bu eser R. A. Nicholson (1868-1945) tarafından "The Secret of the Self" adıyla İngilizceye çevrilmiştir.

1915'te yayımladığı *Esrar-ı Hodi* adlı bu küçük mesnevîde ilk defa Ego'nun sırlarını olumlu bir şekilde izah etmiştir: "İnsan, fena yolundan yürüyeceğine Ego'sunu, Ben'ini, şahsiyetini geliştirmelidir". *Esrar-ı Hodi*, ferdin inkişafını(gelişmesini) anlatıyor. üç sene sonra aynı şekilde çıkan ve bu eserin bir nevi devamını teşkil eden *Rumuz-i Bihodi*, insanın topluma karşı vazifelerini, ferdin toplumla olan münasebetlerini, içtimai Ego'nun gelişmesini göstermektedir.³⁹

- ***Rumuz-i Bihodi (Benliği Kaybetmenin Sırları)***

"*Asrar-i Hodi*"yi tamamlamak üzere, ikinci cildi niteliğinde olan bu Farsça eser, aynı edebî tarzda kaleme alınmıştır. 1918'de Lahor'da yayınlanmış, daha sonra yukarıda da değinildiği gibi "*Asrar- i Hodi*" ile birlikte birçok defa tekrar basılmıştır. Burada temel konu toplum içinde insan, insanın topluma karşı vazifeleri, ferdin toplulukla olan münasebetleri, fert ile millet ilişkisi ele alınmış ve Kur'an'a göre toplum felsefesi geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu eser Ego'nun gelişmesini göstermektedir.⁴⁰

Mesnevî tarzındaki bu eserde İkbâl, akılcı bir yaklaşımla İslam dininin getirdiği düzenin, bir ulusun varlığını sürdürebilmesi için en iyi yol olduğunu göstermeye çalışmıştır. İkbâl'e göre bir kişi, kimliği ve belli başlı özelliklerini belirli bir noktaya kadar korumalı; ancak kendisini tam anlamıyla bulmasından sonra benliğini, kişisel çıkar ve kazançlarını ulusun refahı için feda etmelidir. Bu eserde İkbâl, çağımızın fert ve ulus ile ilgili geliştirdiği kavramlara şiddetle karşı çıkıyor; güven ve barış içinde yaşamaları, kalkınma ve refah yoluna kavuşmaları için en iyi yolun ne olduğunu anlatmaya çalışıyor.⁴¹

İkbâl, "*Rumuz-i Behudi*" için şunları söyler: "Nasıl ki bireylerin hayatında menfaat sağlama, kötülükleri uzaklaştırma ve eylem ve zevkin belirlenmesi, benliği sezmenin tedrici

---

³⁹ Schimmel, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁰ Schimmel, *a.g.e.*, s. 13.

⁴¹ Nisar Ahmed Asrar, *Doğudan Esintiler*, İstanbul 1981, s. 37.

gelişmesi, devamlılığı ve olgunlaşmasına bağlıysa, milletlerin ve kavimlerin hayatlarının sırrı da aynı sezgiye, başka bir deyişle "*Milli Benlik*"in korunması, eğitilmesi ve geliştirilmesine bağlıdır. Bireyler, kabul edilmiş yasaya bağlanarak kendi kişisel duygularının sınırlarını çizmelidirler. Böylece bireysel faaliyetlerin zıtlıkları ve ayrılıkları silinerek, bütün millet için ortak bir ruh yaratılacak ve milli hayat olgunluğa erecektir.⁴² Rumuz-i Bihodi, eserleri arasında en "İslamî" olanıdır ki, onun birçok sosyal ve siyasal fikirlerinin âdeta anahtarıdır.

- ***Payami Maşrik (Doğu'nun Mesajı)***

Büyük Alman şairi Goethe'nin "*West-Östlicher Diwan*" adlı eserine cevap olarak yazılmış ve Afganistan, Kralı Amanullah Han (?—1960)'a ithaf edilmiş olan Farsça eser, ilk kez 1923'de Lahor'da yayınlanmış, daha sonraki yıllarda tekrar basılmıştır. İkbâl, eserin Urduca "*Önsöz*"ünde bu eseri yazışının nedenini şöyle açıklar: "West-Ostlicher Diwan'ın yayınlanmasından 100 yıl sonra kaleme aldığım "*Payam-i Maşrik*" hakkında birşey söylememe gerek yoktur. Okuyucular, bizzat bireyler ve ulusların içgüdülerinin eğitimi için gerekli olan ahlaki, dini ve ulusal gerçekleri genellikle ortaya koymaya çalıştığımı göreceklerdir. Doğu ve özellikle İslam dünyası, yüzyıllar süren gaflet uykusundan henüz uyanıyor. Ama doğu toplumları şunu bilmelidirler ki, bizzat yaşamın derinliklerinde bir devrim gerçekleşmedikçe, onun çevresinde bir değişiklik meydana gelemez. Varlığı ilk önce insanların vicdanlarında görülmedikçe, yeni bir dünya dış görünümünü kazanamaz...".⁴³ Eser, Amanullah Han hakkında mesnevi tarzında yazılmış 78 beyitlik bir övgü kısmıyla başlar, "Lala-i Tür" (Tur Lalesi) başlıklı 163 rubai ile muhtelif konuları ihtiva eder. Bunları "Afkar" (Düşünceler) adı altındaki şiirler izler, "Mey-i Baki" (Edebi Şarap) bölümünde 45 gazel yer alır ve eser "Nakş-i Frang" (Batı Sistemi) bölümüyle sona erer.⁴⁴

- ***Bang-i Dara (Çan Sesi)***

1924'de Lahor'da yayınlanmış olan bu eser, İkbâl'in ilk Urduca şiir kitabıdır. 1985 yılına kadar 42 kez basılmıştır. İkbâl'in çok sevilen şiirlerinden bazılarının, mesela "*Baçça*

---

⁴² Salik, Abdulmecid, 1983, *Zikr-i İkbâl*, Lahor. (2. baskı), s. 292.

⁴³ Asrar, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁴ Abdülkadir Karahan, *Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1974, s. 38.

ki Dua" (Çocuğun Duası), "*Bilad-i İslamiyyah*" (İslam Ülkeleri), "*Tarana-i Hindi*" (Hindistan Marşı), "*Şekva*" (Şikayet), "*Huzür-i Risalat Maab min*" (Hz. Peygamber'in Huzurunda), "*Cavab-i Şekva*" (Şikayetin Cevabı), "*Dua*" (Yalvarış) gibi şiirlerin yer aldığı bu eserde İkbâl, Hindistanlılar'ın duygularına seslenerek, onları sömürmekte olanlara karşı coşturmakta ve bir bakıma canlanıp silkinmelerine zemin hazırlamaktadır.⁴⁵ Bu eserdeki şiirler İkbâl'in ilk dönemde yazdığı şiirleri kapsamaktadır.

- ***Zabür-i Acam (Acem'in Kitabı)***

Farsça olan eser, 1927'de Lahor'da yayınlanmış, 1974'de Baskısı yapılmıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kıta ve gazel türünde 56 şiir; ikinci bölümde ise 75 manzume yer almaktadır. Ayrıca eserde "*Gulşan-i Râz-i Cadid*" (Yeni Sırrın Gül Bahçesi) ve "*Bandagî Nâmah*" (Kölelik Mektubu) adlı mesneviler de bulunmaktadır. "*Gulşan-i Râz-i Çedid*", Şeyh Mahmüd Şebisterî'nin (?—1320) ünlü eseri "*Gulşen-i Râz*"a cevap mahiyetindedir. İkbâl bu bölümde, eserin orjinalinde olduğu gibi 9 soru sorup, bunları cevaplandırmış ve çağdaş bir anlayışla "*Vahdet-ul Vucüd*" sorununu çözümledikten sonra, bunun aktif hayatı nasıl etkilediğini göstermiştir.⁴⁶ "*Bandagî Nâmah*" ise aslında esarete karşı bir savaş ilâmı olarak adlandırılabilir. Giriş bölümünde köleliğe değinilmiş, daha sonraki bölümlerde ise esir ulusların güzel sanatları ayrıntılı biçimde yorumlanmıştır. Manzume, özgür ve bağımsız insanların mimari sanatının özelliklerinin anlatıldığı bölümle sona eriyor. İkbâl, sözü edilen eserinde geçmişin iyi hatırlanmasında ısrar ediyor. Şair, geçmişin şan ve şerefine yeniden kavuşulması için her zaman dinamik, uyanık, harekete hazır, sevgi ve hayat dolu olunması gerektiğini savunuyor. Şaire göre ancak bu şekilde Doğu, hem maddi hem de manevi alanda Batı dünyası üzerinde üstünlük sağlayabilecektir.⁴⁷

- ***Cavidnamah (Cavidname)***

İkbâl, mesnevi tarzındaki bu Farsça eserini 1929'da yazmaya başlamış ve eser 1932'de yayınlanmıştır. Eserin birçok baskısı yapılmıştır. İkbâl, bu eserinde manevi hocası Mevlâna Celâleddin Rûmi'nin rehberliğinde bir gökyüzü gezisine çıkıp, çeşitli gezegenleri

---

⁴⁵ Karahan, *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁶ Asrar., *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁷ Asrar, *a.g.e.*, s. 39.

dolaşır ve Cemâleddîn Afgânî, Said Halim Paşa, Hallaç Mansur Mirza Gâbb, Nâdir Şâh, Tipü Sultan gibi birçok ünlü kişiyle tanışıp, konuşur. Gökyüzü gezisinin sonunda "*Hitâb be Câvid*" (Cavid'e Hitap) başlığı altında yeni kuşağa yol göstermeye çalışır.⁴⁸ Ünlü İtalyan şairi Dante'nin (1265-1321) "*Divina Comedia*" (İlâhi Komedi) adlı eserine cevap niteliği taşımaktadır.

Bal-i Cibril (Cebrail'in Kanadı)

İlk kez 1935'de Lahor'da basılan bu Urduca eserin 1985'de 27. baskısı yapılmıştır. Eserde gazel, manzume, dörtlük ve rubai türünde yazılmış şiirler bulunmaktadır. İkbâl, uzun bir aradan sonra yazmış olduğu bu Urduca eserinde millete inançlı olma, batının büyüünden kaçınma ve gerçek mümin olma konusunda nasihatlar vermiştir.⁴⁹ Bu eserde genel olarak ihyâ ve ıslah gibi konular işlenmiştir.

• *Pes Çi Bayed Kerd Ey Akvam Şark (Ne Yapmalı, Ey Doğu Ulusları?) ve MİSAFİR (Yolcu)*

Bu iki Farsça mesnevi, ilk kez 1936'da Lahor'da bir arada yayınlanmış, 1972'de 7. baskısı yapılmıştır. İkbâl, 1933'de Afgan Kralı Nâdir Şah (1880—1933) ın daveti üzerine Afganistan'a gittiğinde Kabil, Gazne, Kandahar gibi tarihi şehirleri gezmiş ve bu şehirlerde Hekim Senâî, Gazneli Sultân Mahmud gibi ünlü kişilerin mezarlarını ziyaret etmiştir. İkbâl, bu seyahatiyle ilgili izlenimlerini "*Misafir*" adlı eserinde dile getirmiştir.⁵⁰ Eserin bazı bölümleri Türkçe'ye çevrilmiştir. İkbâl, "*Pes Çi Bâyed Kerd Ey Akvâm-i Şark*" adlı eserinde manevi hocası Mevlâna'nın ağzıyla şu müjdeyi veriyor: "Doğu uzun gaflet uykusundan uyanıyor." Yine Mevlâna'nın diliyle Doğu uluslarına Hz. Musa ve Firavunlar'm özelliklerini ve taktiklerini anlatır, tek Tann'ya inanışın önemini belirtir ve ulusların hem kendilerini inkâr etme hem de kendilerini dünyaya kabul ettirme gücüne sahip olduklarına dikkati çeker. Yoksulluk ile özgür insanın etkileyici bir "" anlatımdan sonra "şeriat " ile "tarikat" in sırlarını açıklar. Sonunda ise tüm Doğu toplumlarını Batı'nın siyasi egemenliğini sökü� atmaya çağırır.⁵¹

⁴⁸ Abdulmecid Salik, *Zikr-i İkbâl*, Lahor. 1983 (2. baskı), s. 294-295.

⁴⁹ Salik, *a.g.e.*, s. 295.

⁵⁰ Salik, *a.g.e.*, s. 295.

⁵¹ Asrar, *a.g.e.*, s. 39.

- ***Darb-i Kalim (Hz. Musa'nın Vuruşu)***

"*Darb-i Kalim*" İktbal'in Urduca olarak yazdığı son müstakil eseridir. İlk kez 1936'da Lahor'da yayınlanan bu eser, 1984'de 22. kez basılmıştır. "*İslâm ve Müslümanlar*", "*Öğretim ve Eğitim*", "*Kadın*", "*Edebiyat ve Güzel Sanatlar*", "*Doğu ve Batı Siyaseti*" ve "*Mihrâb Gul Hân' ın Düşünceleri*" adlı altı ana bölümden oluşan bu eserde İktbal, Batının kendi düşünce sistemine göre kurduğu düzeni, İslâmî açıdan değerlendirerek çoğu kez bunlara karşı çıkmakta ve eserini bu düzene karşı savaş ilânı olarak ifade etmektedir.

- ***Armağan-i Hicaz (Hicaz Armağanı)***

Çoğu Farsça, bir kısmı da Urduca olan bu eser, 1938'de İktbal'in ölümünden hemen sonra yayınlanmış ve birçok kez basılmıştır. "*Allah'ın Huzurunda*", "*Peygamber'in Huzurunda*", "*Milletin Huzurunda*", "*İnsanlık Âleminin Huzurunda* " gibi çeşitli bölümlerden oluşan eserde İktbal, Hicaz'a gitmek ve hacı olmak arzusunda olduğunu da belirtmektedir.⁵² İktbal, *Rumûz-i Bihodî*'nin sonunda, Hicaz'da ölmeyi çok istemiştir; zaten onun için, Hacca gitmek en büyük arzu idi; halbuki sıhhati buna müsait değildi.

---

⁵² Salik, Abdulmecid., *a.g.e.*, s. 296.

I. BÖLÜM

İKBAL VE PSİKOLOJİ

1.1. İkbal'de Temel Psikolojik Kavramlar

1.1.1. Nefs

Nefs, “n-f-s” kökünden türemiştir ve sözlükte ruh, can, akıl, insanın kendi, bir şeyin varlığı, zâtı, içi, hakikati, beden; ceset, kan, azamet, izzet, kötü söz, bir şeyin cevheri, arzu ve istek gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca bu kavram; aşağı duygular, kulun kötü huyları, çirkin vasıfları, kötü his ve duyguların mahalli olan latife vb. gibi anlamları da içermektedir.⁵³ Bunların yanı sıra nefis; içgüdü mekanizmasının, iç ve dış duylardan gelen fizyolojik ve sosyal nitelikteki etkilerin şekillendirdiği eğilimlerin bütünü olarak da ifade edilmektedir.⁵⁴

Nefs kavramı, Kur'an'da çok farklı anlamlarda kullanılmıştır; Allah, diğer ilahlar, ruh, kalp, gönül, iç dünya, insan bedeni, bedenle birlikte ruh, insan, cin, melek, hayvan veya bitki için zât, cins, tür gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁵⁵

Kur'an'ın insana dair diğer önemli bir beyanı da insanın yeryüzünde halife olarak görevlendirilmesiyle ilgilidir. Ağırlıklı yoruma göre hilafet, esas itibarıyla yeryüzünü imar ve islah görevi olup insan bu görevin gerektirdiği güçlerle donatılmıştır. Halife kelimesinin sözlük anlamının da işaret ettiği gibi ardarda gelen nesiller boyunca insan bu görevin yükümlülük ve sorumluluğu altındadır. İnsana iyilik ve kötülüğü kavrayıp bunlardan birini seçme yeteneği verilmiştir; bu sebeple insan kendini sorumlu kılmaya yetecek bir özgürlüğe sahiptir. Olayları gözlemlemesi ve değerlendirmesi için ona göz, kulak ve kalp (akıl) verilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş, böylece değerlerin bilincine varmasını ve

⁵³ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 120.

⁵⁴ Belada Belma, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, s. 49.

⁵⁵ Belada, *a.g.t.*, s. 59-66.

onlardan ahlak kanununun buyursuklarını, aynı zamanda son tahlilde kendisinin de iyiliğine olanları seçmesini sağlayacak şekilde donatılmıştır.⁵⁶

Kur'an'da çok farklı yönleriyle işlenen nefis kavramının “emreden nefis” kısmıyla Freud tarafından geliştirilen id kavramının özellik bakımından büyük bir benzerliğe sahip olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Yani, ilişkilendirmek gerekirse modern psikolojide id, tüm insanlıktaki ortak ihtiyaç- ları ve hayvansı yönü ifade eder. Açlık, susuzluk, cinsellik gibi temel ihtiyaçlar ve istekler genelde id olarak tanımlanmıştır. Benzer şekilde, Kur'an ve hadislerde de bu duygular, emreden nefis olarak tanımlanmıştır.⁵⁷

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Freud'un geliştirdiği id kavramından farklı olarak, Kur'an'da yer alan nefis kavramı bütün yönleriyle değil sadece bir yönüyle hazza ve arzulara meyillidir. O da, nefis-i emmaredir. Freud'un id kavramı ise, tamamen hazza ve arzulara yöneliktir ve eğitilmesi veya yönlendirilmesi söz konusu değildir. Ancak, Kur'an'da yer alan nefis kavramının eğitilebileceği anlaşılmaktadır:

Rabinin makamından korkan ve nefisini kötü arzulardan uzaklaştıran için ise şüphesiz cennet yegane barınaktır.⁵⁸

O halde denebilir ki Kur'an; nefsi, Allah'tan uzaklaştığı zamanlarda günaha temâyülün ve dünyaya ait isteklerin odak noktası olarak göstermektedir. O, insanı günaha düşürme, var gücüyle kötülüğü emretme, haksızlıkla herhangi bir cana kıyabilme ve batıl tanrılar icat etme fikrini telkin etmektedir. Hevâ ve heves onda yatmaktadır. Tabiatın ebediyet arzusu, cimrilik, acelecilik, hırs, nankörlük, cehâlet, hak hukuku tanımamak ve nimeti görünce azmak gibi fücur işlemeye sebep olacak vasıfları taşımaktadır.⁵⁹ İşte nefsin sadece bu hali, Freud'un üzerinde durduğu id kavramına tekabül etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de "nefs" kelimesi birçok manalara gelmektedir. Ayrıca "nefs" deyince genellikle tasavvufî kültürde umumiyetle ihtiva ettiği mana: İnsan bedeninde bulunan bir cevher olup insana kötülüğü ve fesadı emreden bir kuvvettir. İnsanı devamlı

---

⁵⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 321.

⁵⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, “Yusuf ve Züleyha Açısından Kur'ân'da “Nefs-i Emmâre” Kavramı-Freud'un “İd” Kavramıyla Bir Mukayese”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 17, s. 71.

⁵⁸ Nazi'ât 79/40.

⁵⁹ Belada, *a.g.t.*, s. 58.

fenalığa sürükler, bu hususta teşvikte bulunur. Bu sebeple de nefis kötülen ve aşağılanan bir şeydir.⁶⁰

Muhammed İktal'in benlik hakkında ileri sürdüğü görüşler hem felsefeye dayalı hem de Kelam ilminden kaynaklıdır. Psikolojide ben kavramı, en önemli konu sayılabilir. Ama şu ana kadar ben, ego, tam anlamıyla açıklanmamıştır. Bilim alanında söz sahibi herkes bu konuyla ilgili çalışmalar sürdürmüş, kendi görüşünü ortaya koymuştur. Şüphesiz, Muhammed İktal in benlik anlayışına katkısı büyüktür. Ben kavramının çeşitli dillerde farklı anlamlandırılmasına rağmen, Muhammed İktal İnsanı, yaratıcı faaliyette iştirak eden bir varlık olarak görür. İnsanı maddi dünyadan manevi dünyaya yükselen bir varlık olarak tanımlar. İnsanın bir yandan aklı ile yeryüzünde hakimiyet kurduğunu, öte yandan aşk sayesinde zaman ve mekanın ötesine, ilahi huzura ulaşmak istediğini söyler.

İktal'in *hodi* veya *ego* dediği, İslam filozoflarının "nefs" dediği varlıktır. Sözelgeşi, Farabi ve İbn Sina gibi tanınmış filozoflar, "nefs" in mahiyetinden, mutluluğundan, ölümsüzlüğünden sözederek. Onlar, "ruh" kelimesini pek kullanmazlar. Bilindiği gibi, "nefs", Kur'anda çok kere "kişi" anlamında kullanılmıştır. Kudsi' Hadis olarak rivayet edilen ve tasavvufi yazılarda çok önemli bir yer tutan meşhur bir söz vardır: "Nefsini bilen Rabbini, bilir". Bu, İktal'in felsefenin çıkış noktasına tam anlamıyla uyan bir görüştür.⁶¹

İbni Sina, nefsin fizikle metafizik arasında bir köprü durumunda bulunduğu ve bedeninin muharrik kuvveti olduğu şeklinde anlar. İbni Sina ayrıca, mutasavvıfların düşündüğü noktaya da yaklaşarak nefse tasavvufî bir mana yükler. Nefsi natkanın özelliklerinin başında kendini bilme şuurunun yanında Tanrı'nın varlığı nın bilgisini de koyar. "Nefsini bilen Rabbini bilir" ilkesinden hareketle nefis, kendini bilmekle birlikte benliğine erer ve Rabbini de bilir. Dolayısıyla, bir anlamda İktal'in benlik fikrine yüklemiş olduğu mananın ontolojik yönüyle, İbni Sina'nın nefis fikri arasında bir benzerlik var olduğu ortaya çıkmaktadır.⁶²

---

⁶⁰ Hayrani Altıntaş. *Tasavvuf Tarihi*, A.Ü.İ.F, Yay. Ankara 1986, s. 37.

⁶¹ Aydın, *a.g.e.*, s 84.

⁶² Cevdet Kılıç, "Muhammed İktal'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi," *Tasavvuf Derg.*, c. 1, sayı. 2, s. 50-51.

1.1.2. Kalp

Sözlükte “bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek” gibi anlamlara gelen *kalb* kelimesi vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalb, dinî ve tasavvufî bağlamda bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır. Kur’an’da ve hadislerde *fuâd*, *sadr*, *lûb*, *nühâ* ve *rû* gibi terimler genellikle *kalb* mânasında kullanılmıştır. Fuâd bazılarına göre kalb ile eş anlamlıdır; bazılarına göre ise kalb ondan daha özeldir. Kur’an’da ve hadislerde kalbin mahiyeti ve tarifi üzerinde değil işlevleri ve nitelikleri üzerinde durulmuştur. Kur’an ve hadiste geçen kalb kelimesi insanın anlama, kavrama, düşünme ve şeylerin hakikatini bilme yönünü, başka bir ifadeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir. İnsanın idrak eden, bilen ve kavrayan tarafı olduğu için kalb ilâhî hitaba muhataptır, yükümlü ve sorumludur. Dinî ve insanî hayatın merkezinin kalp olduğu Kur’an ve hadislerde açıkça ifade edilmiştir. “*Kalbleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar*”⁶³; “*Akletmek için onlarda kalb yok mu?*”⁶⁴. Kalbin bir özelliği de değişken olması, renkten renge girmesidir. Bu husus duygu, düşünce ve inançların değişmesini beraberinde getirir.

Hakikatin tam anlamıyla bilinmesi için bilginin bir diğer kaynağı "kalb"dir, Kalb, iç dünyada oluşan bir sezîş, bir kavrayış olup bizi hakikatin hisle ve idrakle erişilemeyen yönleriyle temasa getirir.⁶⁵ İkbâl'e göre ilham yoluyla Hakikat'in, tam anlamıyla bilinmesi için, his ile idrak'den başka Kur'an-ı Kerim'de sözü geçen “fuad” veya “kalb”e, yani yüreğe ihtiyaç vardır.⁶⁶

İkbâl, bir toplumun ruhunun, yani kalbinin ölmesini en büyük felaket olarak görmektedir. Birey ve toplum, gelişebilmek, yenilenebilmek ve dirilmek için yaşayan ve işlevsel olan bir kalp, duygu, ruh ve maneviyat dünyasına sahip olmalıdır. İkbâl, Müslüman toplumların ve insanlığın kalbini ve aklını uyandırmaya çalışmaktadır. İkbâl şöyle demektedir: “Ölmüş kalp, kalp değildir. Kalbe yeniden hayat ver! Toplumların kadim

---

⁶³ A'raf 7/179.

⁶⁴ Hacc 22/46.

⁶⁵ İkbâl, *a.g.e.*, s. 34,

⁶⁶ Secde 32/7-9.

hastalıklarını tedavi etmenin tek yolu, yaşayan bir kalbe sahip olmalarıdır.” İkbâl’in düşüncesinde kalp kavramı, bireyin ve toplumun varoluş, değer ve zihin düzeyindeki bütün boyutlarını kapsamaktadır. İkbâl, her tarafı işleyen, işlevsel olan ve yenilenen bir varlık durumunu arzulamaktadır. İkbâl, insanlığın kalp ve akıl açısından dinamik ve canlı olmasının yolunun Kur’an’dan geçtiğini düşünmektedir. İkbâl, Kur’an’ın kalbe ve akla hayat veren fonksiyonunu şu şekilde ifade etmektedir: “Ayşe validemiz dedi ki: ‘Resulullah yaşayan Kur’an’dı.’ Bundan dolayı Sünneti Kur’an’la yaşa! Kur’an’ı sadece ölümden sonra sevap kazanmak için okuma!” İkbâl, insanlık bilincinde derin bir şekilde Kur’an’ın yerleşmesi gerektiğini düşünmektedir. İkbâl’e göre Müslüman toplumların ve insanlığın yaşadığı derin krizlerin ve sorunların temelinde, Müslümanların ve insanların Kur’an’a yabancılaşması vardır. İkbâl, Müslüman toplumların dirilişi için Kur’an’ın ve Rahmet Peygamberi’nin sünnetinin dinamik ve canlı bir şekilde akıl ve kalple anlaşılması, yaşanması ve uygulanması gerektiğini düşünmektedir.⁶⁷

Kalb, insanı insan yapan ilahi cevher ve Rabbanî latifedir. Bilen, tanıyan, algılayan, sorumlu ve yükümlü olan, hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan ayırt eden, insan, sevgi ve şefkat mahalli olan manevi cevherdir, insanın hakikatidir. İnsanın dünya ve ahiret saadeti ancak kalb-i selim ve akl-ı selimle mümkündür. Kalb-i selim; manevî hastalıklardan özellikle de küfür, nifak, şirk, riya ve gaflet gibi marazlardan salim olan kalbdır. Tedavi edilmeyen ve edilemeyen bedeni hastalıklar insanı ölüme götürdüğü gibi tedavi edilmeyen manevi hastalıklar da kalbi öldürür. Kalbi diri tutan en faydalı gıda ve ilaç zikrullahtır.⁶⁸

“İyi bilin ki kalbler ancak Allah’ı zikretmekle huzur bulur.”⁶⁹

1.1.3. Akıl

Kur’ân-ı Kerîm’de isim formunda geçmeyen, ancak fiil olarak 49 yerde zikredilen akıl, sözlükte ahmaklığın zıddı, ilim ve idrâk mânâsına geldiği gibi, mânî olmak, engellemek, alıkoymak ve bağlamak anlamına da gelir. Akla bu ismin verilmesinde,

⁶⁷ <http://www.milatgazetesi.com/ikbal-islam-ve-kuran-makale.124587.html> (11.07.2018).

⁶⁸ <http://www.islamveihsan.com/akil-ve-kalp-neden-olur.html> <http://www.milatgazetesi.com/ikbal-islam-ve-kuran-makale.124587.html> (11.07.2018)

⁶⁹ Ra’d, 13/28.

sâhibini kötülüklerden sakındırıp, tehlikelerden alıkoymasının etkili olduğu ifade edilmiştir.⁷⁰

Akıl, üzerinde en çok tartışma yapılan kavramlardan biridir. Akıllı kullanmak, araştırma ve bilgi edinmede zihnin hür olarak devreye sokulmasıdır. Deney ve gözlem eşliğinde yürüyen akıl üstün bir güce sâhiptir. Aksi takdirde fonksiyonlarını gereği gibi icrâ edemez.⁷¹

İkbâl, bazen tasavvufî geleneğe uygun olarak akıllı, zararlı ve insanı Allah'tan uzaklaştıran bir kuvve olarak telâkki eder. Bu aklın karşısında, aşkın verdiği cezbe ve coşkunluk vardır. Ona göre akıl, ilâhî aşktan ayrılınca, tahlil yapan; ancak senteze yanaşmayan ve dünyâda görünen kötülüklerin kaynağı olan tek kuvvettir. Aşksız ilim ise, aldatıcıdır. Onun ileri sürdüğü fikirler, tiyatrodaki görünen oyunlara benzer ki hakîkatten uzaktırlar.⁷² İkbâl de, insanın parçalanışına, sâdece aklın benimsenip kalp dünyâsının hiç sayılışına karşı çıkar. Gerçeğin bütünü sâdece duyularla kavranamaz. Bu cihetle inşâ edilen dünyâda insan, kemâle erişemez.⁷³ Akıl ile kalbin uzlaşması; aklın 'evet' dediğine gönlün de 'evet' demesi mânâsına gelir. Bu sebeple, kalbin yâhut aşkın mekânı olan gönlün iştirak etmediği hiçbir bilgi, aslâ inanç hâline gelemmez.⁷⁴

Muhammed İkbâl, ilim ve aşk ile alâkalı olarak şöyle der:

*“İlim, kâinâtın celâlinden korkuyor; aşk kâinâtın cemâline gark oluyor. İlim adamı akla güvenir, âşık ise, ne korku ne de ümîdi tanır.”*⁷⁵

İkbâl'e göre, duâ ve ibâdet, tabiat âlemini tefekkür etmekle meşgul olan birinin zihnî faâliyeti içinde zorunlu bir tamamlayıcı olarak kabul edilmelidir. Tabiatı bilimsel açıdan araştırmak, sünnetullâhî araştırmak demektir. Bu, akılla olur ve giderek sezgilerimiz

---

⁷⁰ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., XI, 458; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-III, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul 1304-1305/1886- 1887, III, 1446-1147; Âdem Ergül, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İstanbul 2000, s. 103.

⁷¹ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi Mantık İman*, İFAV Yay., İstanbul 1994, s. 73.

⁷² İkbâl, *Câvidnâme*, s. 71-72.

⁷³ Necmettin Tozlu, 'İkbâl'in Eğitim Felsefesi', *Felsefe Dünyası*, Sayı: 16, Yaz 1995, s. 30.

⁷⁴ Arvasî, *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁵ Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir*, s. 145-146.

gelişir; Mutlak hakikat'e daha derinden nüfûz ederiz. Bu nedenle sezgi, imân ve aşkla elde edilen duygular, insanın mânevî yönden büyüyüp gelişmesini sağlayacaktır. Bunun için akıl, sezgi ve aşk arasında bir uyum ve dengenin sağlanması şarttır.⁷⁶

İkbâl'in eleştirdiği, tecrübî akılla (deney, gözlem) mânevî dünyâyı, sezgiyle (keşf, ilhâm) maddî dünyâyı anlamaya kalkışmaktır. İkbâl bu ikisini ayırmadan topyekûn tecrübe kavramını kullanmaktadır. Yer yer maddî dünyâyı anlamak için bilimsel tecrübe, mânevî dünyâyı anlamak için de mistik/mânevî tecrübe tâbirini tercih etmektedir. Burada bütünlüğü yakalamak amacıyla İkbâl, her ikisi de hayâtın içinde olduğu için birinin diğerine tercih edilmesini doğru bulmaz.⁷⁷ Şu husûs unutulmamalıdır ki, sûfilerin karşı çıktıkları akıl, hissî ve maddî âlemle ilgili olan tecrübî ve tabiî akıl değil, bu âlemin ötesine âit hükümler verme ve ilâhî hakikati idrâk etme iddiâsında olan nazârî akıldır.⁷⁸

Aklın mâhiyeti ve sınırları üzerine yoğun bir mesâi sarfeden Karl Popper, akılcılığı tanımlarken, gerçek akılcılık ve sahte akılcılık diye ikiye ayırır. Ona göre gerçek akılcılık, insanın sınırlarının farkında olarak varlığı algılamadaki duruşunu belirlemesi, ne kadar çok yanıldığını, büyük ölçüde bilgisini başkalarına borçlu olduğunu bilerek düşünsel bir alçak gönüllülük sergilemesidir. Sahte akılcılık ise, insanın üstün düşünce yeteneklerine sâhip olduğu, her şeyi çözebileceği, kesinlik ve otorite ile bilme iddiâsıdır.⁷⁹

Mevlânâ'ya göre, akıl, aşkın hallerini şerhe cesâret edince, balçığa batmış bir eşek gibi âciz kalır. Aşk, rûhânî ve mânevî bir hâl olduğundan onun hakikat ve mâhiyeti yalnız ona nail olanlara malum olur. Yoksa aklî deliller, o hakikatin binde birini bile tarif edemez.⁸⁰ Cüz'î akıl her ne kadar zekî olsa da, ilâhî aşkı anlayamaz. Zira cüz'î aklın sahası maddiyât, ilâhî aşkın sahası ise nihâyetsiz rûhaniyet âlemidir.⁸¹

---

⁷⁶ İkbâl, *İslâm'da Dîni Düşüncenin*, s. 127-128.

⁷⁷ İkbâl, *a.g.e.*, s. 134.

⁷⁸ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1979, s. 151.

⁷⁹ Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev.: Harun Rızatepe, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, c. II, s. 200.

⁸⁰ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Mat., İstanbul 1324/1906, c. I, s. 97.

⁸¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, c. III, s. 250.

Ateşe dayanmak ve aşka inanmak ancak imânlardır. İman yoksa ne aşk ne âşık, ne nebî, ne velî ve ne de hakikî insan vardır. Kâinâtta her şey bir dönüş hâlinde, zerreden yıldızlara kadar bir cezbe tutulmuş, bir aşka yakalanmış, adeta sarhoş gibidir. İnsan, nasıl bir şeye inanır da ona âşık olmaz? Sakin, heye-cansız, ruhsuz duruyorsa o, inançsız, aşksız kupkurdur. O, ateşle irtibat kurduysa, nasıl olur da coşmadan, haykırmadan durabilir?⁸² Nurettin Topçu'nun (ö.1975) akıl ile aşkın mukâyesesinde kanâati şudur: Akıl şüphesi var, aşkın şüphesi yoktur.⁸³

İkbâl, bazen tasavvufî geleneğe uygun olarak akli, zararlı ve insanı Allah'tan uzaklaştıran bir kuvve olarak telâkki eder. Bu akıl karşısında, aşkın verdiği cezbe ve coşkunluk vardır. Ona göre akıl, ilâhî aşktan ayrılınca, tahlil yapan; ancak senteze yanaşmayan ve dünyâda görünen kötülüklerin kaynağı olan tek kuvvettir. Aşksız ilim ise, aldatıcıdır. Onun ileri sürdüğü fikirler, tiyatrodaki görünen oyunlara benzer ki hakîkatten uzaktırlar.⁸⁴

İkbâl de, insanın parçalanışına, sâdece akıl benimsenip kalp dünyâsının hiç sayılışına karşı çıkar. Gerçeğin bütünü sâdece duyarlarla kavranamaz. Bu cihetle inşâ edilen dünyâda insan, kemâle erişemez.⁸⁵

Şu da unutulmamalıdır ki İkbâl, akli kötülerken pek çok önemli gerçeği bazen ihmâl etmektedir. Evvela insanı her zaman maddî kazanç ve kayıplar çerçevesinde düşüncede tutan, düşük seviyedeki akıl fonksiyonudur. Fakat yüksek seviyelerde akıl, tesbit edilmiş gidişte, mânevî ve ahlâkî kazançları maddî kayıplara tercih edecek şekilde davranır ve böylece bir kamçı vazîfesi görür. İkinci olarak maddî ya da mânevî bir kazanç ve kayıp tahmînine da-yanmayan bir karar, kör bir karardır ve hareketi üstlenen adamın vazîfesinin başarısızlığına sebep olur. Üçüncü olarak bir şeyler yapmak ve istenilen amaca ulaşmak için alınan bir karar, gerekli vâsıtalara başvurulmazsa hemen hemen hiçbir önemi haiz değildir. Plân istenilen hedefe ulaşmasa da seçilecek yöntemleri bize ancak akıl söyleyebilir ve son olarak, insanlık tarihinde hiçbir peygamber düşük seviyede meziyet göstermemiştir.

⁸² Âmil Çelebioğlu, 'İman, Aşk ve Mevlânâ', *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB. İstanbul 1998, s. 27.

⁸³ Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan: Mevlânâ ve Tasavvuf*, Dergâh Yay., İstanbul 1998, s. 34.

⁸⁴ İkbâl, Muhammed, *Câvidnâme*, s. 71-72.

⁸⁵ Necmettin Tozlu, 'İkbâl'in Eğitim Felsefesi', *Felsefe Dünyası*, Sayı: 16, Yaz 1995, s. 30.

Bütün peygamberler, istisnâsız Allah vergisi yüksek bir zihnî yeteneğe ve anlaşılır bir görüşe sâhiptirler. Bütün bu gerçekler karşısında bir insanın akli yadsıyıp toplumun İslâmî idealler doğrultusunda nasıl düzenlenebileceğini anlaması mümkün değildir.⁸⁶

Akılcılık beğenilmese de İkbâl tarafından hemen reddedilmez. Aksine, ona göre akılcılık, somut realiteden ayrılmazsa, hakîkati temsil edebilir. Bu durum İkbâl'in kendi tavırlarında açıkça görülebilir. Bu onun, Peygamberler, mistikler ve akılcılara olan hayranlığına da yansımıştır.⁸⁷ Yüce Peygamberler silsilesinin ve onların vârisi durumunda bulunan Allah dostlarının savundukları; tevhid inancı içinde kalarak gönül ve kalp yolu ile Allah'a ulaşma çabasıdır. Onların bazen akli zâhirde ayaklarının altına alıyor görünmeleri, gönül tahtına yükselmek içindir. Bu sebeple onları yanlış anlamamak gerekir. Yoksa o akıllı kişiler, hiç akli inkâr ve ihmâl ederler mi?⁸⁸

1.1.4. Düşünce

Ruhun fonksiyonlarından biri olan düşünce, zihnin en karmaşık faaliyetlerinden biridir. Bir başka ifadeyle düşünce, yüksek zihinsel süreçlerden biridir. O, duygu, algı ve hayaller gibi sadece bireyin kendisinin doğrudan farkında olduğu bilinç süreçlerindedir. Düşünce, rûhun belli bir konu, problem, durum, olay ya da nesne üzerindeki içsel bir meşguliyettir. Yahut düşünce herhangi bir objeye, olaya, görüşe, kanaate, inanca vb. ne zihinsel açıdan derinliğine yapılan bir yaklaşımdır.⁸⁹

Düşünce, irâdeli bir biçimde aktif olarak yürütülen bir faaliyet olabileceği gibi, pasif de olabilir. Aktif düşüncede kişi, düşünme konusunu kavramak ve bir sonuca ulaşmak amacıyla irâdeli olarak zihin gücünü belli bir konu, olay, problem, durum ya da nesne üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Pasif düşünce ise, böyle bir yoğunlaşma ve belli bir amaç olmaksızın zihnin belli belirsiz birçok şeylerle meşguliyetidir. Mesela, dinlenmek üzere bir

---

⁸⁶ Mazharuddîn Sıddıkî, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, çev.: Murat Fırat-Göksel Kork-maz, Dergah Yay., İstanbul 1990, ss 49-50.

⁸⁷ İkbâl, *İslâm'da Dînî Tefekkürün*, s. 19.

⁸⁸ Seyyid Ahmet Arvasî, *Akıl ve Gönül*, Burak Yay., İstanbul 1996, s. 132.

⁸⁹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB yay., Ankara, 1983, s. 194.

kenara çekilen insanın, dinlediği bir şarkı, gözüne ilişen bir eşya vb. den hareketle hatıralarının canlanması gibi.⁹⁰

Düşüncenin temelini kavramlar, akıl yürütmeler ve sonuç çıkarmalar oluşturur. Dar anlamda düşünce zihnin, kavramlar arasında ilişkiler kurup, akıl yürüterek bir sonuca ulaşmasıdır. Aslında düşünce sürecine algılar, hükümler, olaylar, soyutlamalar, sonuç çıkarmalar, tasavvurlar, hatırlamalar vb. dâhildir.⁹¹

Dini hayatın temel unsurlarından birisi dini düşüncedir. Çünkü dinin muhatabı olan insan, düşünen bir varlıktır. İnsan için bir dini yaşantıdan bahsedebilmemiz için, her şeyden önce dindeki inanca konu olan şeylerin kabul ve tasdik edilmiş olması yani imanın var olması gerekir. İmanın ise bir hüküm olması bakımından zihinsel bir yönü vardır. Kişi, imana konu olan şeyler üzerinde düşünüp zihinsel planda tatmin olarak bir hükmü kabul ve tasdik etmekte ya da red ve inkar etmektedir. Hayatı boyunca da dini olaylar, olgular, kavramlar, sorular ve problemlerle karşılaşmaya devam eden insan, dine olan ilgisi nisbetinde dini hayatının bir ögesi olarak dini düşüncüyü tecrübe etmektedir. Düşünme ve zihinsel tatmin, kişiyi Allah'a imana ve dini kabule götüren zihinsel bir motivasyon olmakla kalmayıp, dine inanıp bağlanan kişilerde de dini yaşayışın temel öğelerinden birisi olmaya devam eder.⁹²

1.1.5. Benlik

Kişinin kendi kimliği, değeri, yetenekleri, sınırları, değer yargıları, amaçları, vb. gibi kendisi hakkında algılayabildiği görüşlerinin, duygularının ve tutumlarının tamamı; bireyin kendi benliğine ilişkin tanımı; kendine ilişkin zihinsel tablosudur. “Bireyin farkında olduğu, yani algılayabildiği tarafı veya parçası olarak nitelendirilen benlik, aynı zamanda kişinin bilinçli bir şekilde kendi varoluşu olarak adlandırabildiklerinin de toplamıdır. Kişinin “ben” veya “benim olarak ifade ettikleridir. Başlangıçtaki benlik kavramı sözel ifade öncesi bile olsa, büyük ölçüde benlik yaşantılarından oluşmaktadır. Bu benlik

---

⁹⁰ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun 2000, s. 85.

⁹¹ Yavuz, *a.g.e.*, s. 195.

⁹² Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, İsparta, 2011, s. 124.

yaşantıları da bireyin “ben”, “benim” veya “kendim” olarak ayırt ettiği fenomenolojik alandaki olaylardan oluşur.”⁹³

Benliğimiz, zaman içinde herhangi bir anda farkındalığımız hakkında sahip olduğumuz fikir ve tutumlardan oluşur. Dolayısıyla, kendimizle ilgili farkındalığımızdan, kendimizi bir varlık olarak nasıl değerlendirdiğimize ilişkin fikirler ortaya çıkmaktadır. İşte, bu benlik durumu, bilinçlilik halidir ve zihinsel bir içeriktir. Benlik, Kohut’un da belirttiği gibi, egoyu da içine alan bir kavramdır. Kişinin atf merkezidir, deneyimleri ve geçmişi yaşayan yönüdür. Her birimizi, bir diğerinden ayıran özelliktir.⁹⁴ “Organizma içinde, bireyde bütünü oluşturan parçaların, hem birbirlerine, hem de çevreye karşı geliştirdikleri ilişkidir. İnsanın herhangi bir şey olmasından öte, bir nitelik olmasıdır. Gelişme ve olgunlaşma ile ortaya çıkan kişisel bilinçliliğidir.”⁹⁵

“Benlik dediğimiz zaman hemen hemen herkes ne demek istediğimizi anlar ama, formel bir tanımını yapmaya gelince iş zorlaşır. Psikologların üzerinde aynı fikirde olduğu bir tek kişilik tanımı yoktur. Kişilik, bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir. Freud’a göre insan kişiliğinin üç temel birimi bulunmaktadır: İd, Ego ve Superego.

İd: Kişiliğimizin öyle bir kısmı vardır ki bu kısım insanların en kaba, en ilkel, kalıtımsal dürtü ve arzularını içerir. Freud bu kısma id adını vermiştir. Bu ilkel, kalıtımsal dürtülerden ikisi, cinsiyet ve saldırganlık, diğerlerinden daha baskındır. İd, davranışımızın altında yatan psikolojik enerjinin kaynağıdır. İd zevk ilkesine göre işler ve hiç geciktirilmeden (şu anda) bütün isteklerinin yerine getirilmesini bekler. Kişiliğin bu kısmı hiç beklemek istemez, düşünce bu kısımda etkili değildir. “Şu anda arzu ve şehvetimin giderilmesi gerekir, bir dakika bile bekleyemem” diyen bu birimdir. İd’in itmeleri bilinçaltı dürtülerdir, çünkü birey bu dürtülerin etkisinin çoğu kez farkında değildir. İd sonucu ne olursa olsun arzusunun hemen yerine getirilmesini ister. İd hayal etme yoluyla da arzularını doyuma ulaştırma yönüne gidilir. Örneğin, çölde susuz kalan birey su hayal etmeye ve

---

⁹³ Murat Yıldız, “Benlik-Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 23, İzmir 2006, ss. 87.

⁹⁴ Heinz Kohut, *Kendiliğin Çözümlemesi*, çev., C. Atbaşoğlu, B. Büyükkal, C. İşcan, Metis Yay., İstanbul, 1998, s. 27.

⁹⁵ Yıldız, a.g.m. s. 87.

hatta suyu görmeye başlar. İd davranışımızı yönlüten yegane kişilik birimi olsaydı, insanoğlunun hayvanlardan pek farkı kalmazdı. Bugünkü insan toplumu içinde tümüyle id'in etkisiyle hareket eden bireyler ya bir kavga sonucunda öldürülürler, ya da ömürlerini hapisanelerde geçirirler.

Ego: İd'in denetim altında tutmaya çabalayan kişilik birimidir. Ego "gerçek ilkesi"ne uyarak işler. Gerçek dünya ile id arasında bir aracı olarak işlev görür. Psikanalistler ego'nun *ikincil süreçlere* dayalı düşünce içinde çalıştığını söylerler. Bu mantıklı ve gerçekçi düşünce türüdür. İd, "Hemen, şimdi istiyorum!" der. Ego, "Koşullar uygunsa sana istediğini verebilirim!" der. Ego, akılcı ve pratiktir. İd, tam aksine, matığı hesaba katmaz ve pratik değildir. Ego çoğu kez id'le çelişki halinde olsa da, esas görevinin id'in arzu ve dürtülerini mümkün olduğu kadar yerine getirmek olduğunu bilir ve hep o yönde çalışır. Ego bir anlamda id'in danışmanıdır, sürekli ona yol gösterir. Temel amacı ona hizmet etmektir, onu yüceltmek, eğitmek çabasında değildir. "İyi" veya "kötü" kavramlarıyla hiç ilgilenmez, durumu uygunsa ve yapabiliyorsa id'e "Haydi yap!" yeşil ışığını yakar. Herhangi bir ahlaksal tutumu yoktur.

Superego: Freud, toplumun inandığı, "doğru" ve "yanlış" kararlarının kaynağını teşkil eden kısma üst-ben (super-ego) adını verir. İd ve ego gibi, üst-ben'in büyük bir kısmı da bilinçaltındadır. Bir toplumun "vicdanı", o toplumun bireylerinin üst-ben'inde yer alır ve üst-ben bireyin davranışlarını sürekli süzgeçten geçirerek bireye "bu yaptığın doğru, aferin sana!" ya da "bu yaptığın yanlış, utan kendinden!" mesajlarını verir. Ego, id ve üst-ben arasında kalmış bir nevi cambazdır. Hem id'i memnun etmeye çalışır, hem de üst-ben tarafından azarlanmaktan kurtulmak ister. İd *arzu, istek*, eskilerin tabiriyle *nefis*, ego *mantık, entelekt* ve üst-ben *vicdan* olarak düşünülürse bu kavramlar daha anlaşılır duruma gelir.

İd, ego ya da üst-ben'in birinin diğerlerinden daha kuvvetli ya da zayıf olduğu zaman farklı kişilik türlerinin ortaya çıkacağı tahmin edilebilir."⁹⁶

---

⁹⁶ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 407.

İkbal'e göre insan, benlik şuuruna sahip bir varlıktır. Zira benlik, sezginin bize bildirdiği en temel realitedir. Bu gerçek Kur'an'ın sadeliği ve etkileyici üslubuyla defalarca vurgulanmıştır.⁹⁷ Buna göre insan iç benliğinde, yaratıcı bir faaliyet, yükselme halinde bulunan ruh, varlığın/vücudun bir halinden diğer bir haline yükselen bir varlıktır. Başka bir ifadeyle benlik halden hale geçen ve durup dinlenmek bilmeyen sürekli bir oluşum içinde akıp giden tecrübeler bütünüdür. Benlik, kendisini zihin halleri diye adlandırılan olayların bir birliği olarak ortaya koyar. Bu birlikte zihni durumlar birbirini karşılıklı olarak tecrit etmezler; aksine birbirlerini kapsarlar ve karmaşık haldedirler. Bu zihni birlik eşsizdir ve fiziki bütünlükten oldukça farklıdır. Sözelimi, inançları diğerine göre sağında veya solunda diye ayırt edemeyiz. Zira beden mekana bağlı iken, zihni halleri böyle bir bağlılıktan uzaktır.⁹⁸ Bu durum benliğin ilk özelliğinin birlik ve bütünlük arz eden bir bilinç akışı/zihni haller toplamı olduğudur.⁹⁹

İkbal benliğin ikinci özelliğinin, onun eşsizliği, kendine mahsusluğu (uniqueness) olduğunu ileri sürer. Benlikler sonlu olmalarına rağmen bağımsız merkezlere sahiptir. Dolayısıyla her benlik kendine mahsus oluşunu/eşsizliğini kaybetmeden birbirleriyle karşılıklı ilişki içine girerler.¹⁰⁰ Benlik, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizama konan yön verici bir enerji olduğu için eşsizliğini hiçbir zaman kaybetmez.¹⁰¹ Benliğin sevk ve irade edici özelliği Kur'an'da açıkça dile getirilir: "Sana 'ruh'u sorarlar. De ki 'ruh' Rabbimizin emrindedir. Zaten size (bu konuda) çok az bir (bilgi verilmiştir) ilimden başkası verilmemiştir."¹⁰² İkbal bu ayeti " ... haberiniz olsun ki yaratmak da yönetmek de O'na mahsustur ... " ayeti ile ilişkilendirir¹⁰³ ve ayetleri yorumlarken "halk" ve "emr" kelimelerine dikkati çeker; İkbal'e göre "halk" yaratma, yani ortaya çıkarmadır. 'Emr' ise yön vermedir. Kur'an'da halk'ın da emr'in de Allah'a mahsus olduğu" buyrulur. Dolayısıyla İkbal'e göre, benliğin/ruhun gerçek mahiyeti, sevk ve idareci özelliğidir. Böylesi özelliklere

---

⁹⁷ Bakara, 2/30; Tâ-hâ, 20/122.

⁹⁸ Muhammed İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1977, s. 99.

⁹⁹ İkbal, *a.g.e.*, s.102.

¹⁰⁰ İkbal, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁰¹ İkbal, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁰² İsrâ, 17/85.

¹⁰³ A'raf, 7/54.

sahip olması benliğin tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar.¹⁰⁴ Bu nokta, benliğin imhasından, hertaraf edilmesinden, şahsiyetin ilahi uromanda kaybolmasından bahseden (tasavvufi) geleneğe karşı İkbal'in benliğin asli gerçekliğini savunduğu noktadır. İkbal, fenafillah'ı isteyen mutasavvıf olmak yerine, kendi nuru ile Allah'ı gören kul olmayı tercih eder. Eğer insan benliğini keşfeder ve onu Allah'a tevcih ve teslim ederse ubudiyet tam manasıyla tahakkuk etmiş olur. Çünkü insan yalnızca Allah'a bakmak suretiyle insanlığını ispat edebilir; kendini ve Allah'ı tanımak hakiki hayat, hakiki kulluktur. Başka bir ifadeyle gözü Hakka karşı açmak ubudiyettir, kendini perdesiz görmek yaşamaktır.¹⁰⁵

İkbal'in benlik felsefesi insanın kendisini tanımakla evrendeki ve varlık alemindeki parçalan birbirine bağlayacağını ima eder. Eğer kişi ne olduğunu bilirse ne yapması gerektiğini de bilir; böylece an be an gelişir.¹⁰⁶ O, benliğin, irade ve yaratıcılık gücünden hayat bulduğunu; aşk ve muhabbet sayesinde sağlamlaştığını söyler.¹⁰⁷

“İkbal'in düşüncesinde iki yönlü benlik fikri vardır. Bunlardan biri ontolojik bir alanda felsefi bir mana yüklediği ve atomdan kâinata, varlık mertebelerinin tümünün bir ben olduğunu savunduğu, insanın hür bir ben, Allah'ın da bu mertebelerin üzerinde Mutlak Ben olduğunu savunduğu bir benlik. Diğeri daha çok metafiziksel alanda “nefsini bilen kendini bilir” sözünden hareketle tasavvufi benlik anlayışıdır.”¹⁰⁸ Bu iki yönlü yaklaşımlardan hareketle, “benlik, insandan ve insani tecrübeden yola çıkarak insanın kendi varlığını tanıması, kendine güvenmesi, kendi kendine saygı duyması, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koyması, kendi kendine yetmesi ve kendini geliştirmesi çabasına girmesidir.”¹⁰⁹ Allah'ın kendi ruhundan üflediği insan gerçi cennetten kovulmuştur ama bu olay Âdem'in ahlaki düşüklüğünden kaynaklanmaz. İnsanın itaatsizliği onun ilk hür tercihinin bir neticesidir. Bu yüzden bu ihlal affedilmiştir. İkbal'e göre insanın cennetten ayrılması, mantık öncesi evreden şuurlu bir hayata geçiş manasına gelir. Bu âlemde insan, Allah'ın bahşettiği kabiliyetleri sürekli geliştirmek için kullanılmalıdır. İnsan, şeytan ve onun

¹⁰⁴ Muhammed İkbal, *The Reconstriction of Religious Thought in Islam, Lahore*, 1977, s. 103.

¹⁰⁵ Muhammed İkbal, *Cal'idname*, çev: Annemarie Schimmel, Kırkambar Yayınlan, İstanbul, 1999, s. 132

¹⁰⁶ Muhammed Münevver, *İkbal ve Kur'ani Hikmet*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 136.

¹⁰⁷ Seyid Hafı Hüsrevşahi, "İkbal'in Düşünce Dünyası". *Muhammed İkbal* Kitabı: Uluslararası *M. İkbal Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınlan, 1995, s. 119.

¹⁰⁸ Cevdet Kılıç, “Muhammed İkbal'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi”, *Tasavvuf Dergisi*, c. I, sayı. 2, s. 49.

¹⁰⁹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 50.

temsilcisi nefis ile verdiği mücadele sayesinde ıslah olur ve pozitif bir gelişme kaydeder. Bu, Hz. Muhammed'in ifade ettiği "büyük cihattır." İktbal'e göre düşman, insan için bir şanstır. Çünkü insanın şahsiyetinin ve kabiliyetinin gelişmesini sağlar. Sürekli güçlenen, nefisini dizgin altına alan şahsiyet Allah'a yaklaşır, "nasıl" ve "ne" dünyasını kayıt altına alır. Müminin gayesi dünyayı terk etmek değil, dünya ile ilişki kurmaktır. Şahsiyet sahibi insan kendisini çevreye uydurmaz, çevreyi kendine uydurur. İktbal, Yansımalar adlı kitabında: " Güçlü insan ortam yaratır. Zayıf insan bu ortama uymak zorunda kalır der."¹¹⁰ Benliğini kemale erdirmiş bir şahsiyet için zaman, mekân, gök ve yeryüzü sadece kendini gösterme cihetleridir. Hepsi benliğin elinde esirdir. Zaman ve mekân yalnız bir varsayımdan ibarettir. İktbal'e göre, benlik kendini Allah'ın sıfatlarıyla sıfatlandırır, sonlu olan insan benliği sonsuz olan mutlak'ı kavrayabilir.

Doğu ve Batı dünyasının düşünce ve entelektüel birikimine vakıf olan düşünür, bütün fikirlerinde olduğu gibi benlik hususunda da bir sentez yapmış, kavramı kendi İslamî düşünce sistemine uygun bir hale getirmiştir. Onun benlik felsefesi İslâm tefekküründe büyük bir aşama olarak kabul edilmektedir.¹¹¹

Benliğin ezeli olduğu görüşünü İktbal şöyle dile getirmiştir:

*"Benlik, ne zaman başlamıştır, kimse bilmez. Benlik akşam sabah halkası içinde değildir. Hızır'dan şu emsalsiz nükteyi işittim: Deniz, kendi dalgasından daha eski değildir."*¹¹²

İktbal, kendine has şartları içinde bir bütünlük arz eden zihin halleri sisteminin, yani benin mahiyetini incelerken bu konuda daha önce ileri sürülmüş görüşleri de kısaca gözden geçirir. Burada onun ilk ele aldığı görüş, içinde Gazali'nin de yer aldığı "ilâhiyatçıların görüşü"dür. Bu görüşe göre ben veya bu anlamda kullanılmak şartıyla nefis, basit, bölünmez, ruhanî bir cevherdir. Bu ruh-cevheri (soul-substance), zihin hallerinin oluşturduğu gruptan farklı olarak zamanın geçişinden asla etkilenmez. Ruh hayatımızın bir

---

¹¹⁰ Muhammed İktbal, , *Yansımalar*, Çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001, s. 50.

¹¹¹ Mehmet S. Aydın, "İktbal'in Felsefesinde İnsan", *A.Ü.İ.F.D.*, c. XXIX, Ankara 1987, s. 83.

¹¹² Muhammed İktbal, *Şarktan Haber (Zebur-i Acem-Peyam-ı Maşrık)*:Haz. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap, İstanbul 2006, s. 54.

birlik ve bütünlük oluşturmaları, zihin hallerimizin, kendilerinden bağımsız olarak var olan bu basit cevhere bağlı olmasından ileri gelir.¹¹³

İkbal'in göre, söz konusu görüş, meselenin psikolojik ya nından çok metafizik yanıyla ilgilidir. Zihin halleri birliğinden ayrı ve onların üstünde bir ruhcevheri kabul etmenin, beraberinde getirdiği birçok güçlükler vardır. Her şeyden önce, bir varlığın basit ve bölünmez olması, o varlığın ölümsüz olduğunun bir teminatı değildir. Oysa İslâm filozoflarının çoğu, basitlik ve bölünmezliği, ölümsüzlüğün temel şartı olarak görmüştür. Kant'ın da işaret ettiği gibi, bölünmez bir cevher, tıpkı çok yoğun bir keyfiyet gibi, yavaş yavaş yokluğa karışabilir ya hut birden bire yok olabilir. İkinci olarak, statik bir cevher anlayışı, psikolojik açıdan da pek tatmin edici görünmemektedir. Acaba meşhur tecrübemizin hallerini ruh-cevherinin sıfatları olarak mı göreceğiz? Bu soruya 'evet' demek, diyor İkbal, kolay değildir. Bir cismin ağırlığını onun bir niteliği olarak görürüz. Fakat ruh söz konusu olduğu zaman farklı bir durum ortaya çıkar. Gözlemlerimiz gösteriyor ki tecrübe, kendine has özellikleri olan bir takım zihin halleri, bağ kurma, hatırlama v.s. fiilleridir. Şimdi bu fiillerin kendilerine özgü varlıkları vardır. Tecrübelerimizi sıfatlar olarak mütalaa etsek bile, onların ruh-cevherinde nasıl yer aldıklarını bulup ortaya çıkarmak kolay değildir. Öyle görünüyor ki, ruh-cevheri kavramından yola çıkarak tanımlanan insan benliği, şuurlu tecrübemizi açıklamak için kuvvetli ipuçları vermiyor. Oysa benlik fikrine gitmek için bu tecrübeyi tahlil ederek yola çıkmak zorundayız.¹¹⁴

James'in görüşü İkbal'e "modern ve dikkat çekici" gelir. Fakat yine de nazariyenin şuurlu hayatımızı tam olarak açıklayacak güçte olmadığına dikkat çeker. Şuurlu hali, birbirine raporlar sunan şuurlu parçalarından ibaret olmayıp her türlü zihin hayatının ön-şartı olan bölünme kabul etmez bir haldir. İkbal'e göre, James'in görüşü benin hayatında nispi bir sürekliliğin bulunduğu gerçeğini görmezlikten geliyor.¹¹⁵

İkbal, benin tecrübe adını verdiğimiz birbirine nüfuz ve tesir eden çokluğun üstünde ve ötesinde olduğunu öne süren görüşe katılmaz. Benin faaliyet halindeki seyri iç tecrübeyi

---

¹¹³ Aydın, a.g.m., s. 84-85.

¹¹⁴ Aydın, a.g.m., s. 85.

¹¹⁵ Aydın, a.g.m., s. 86.

oluşturur. Biz, benliği anlama, düşünme ve isteme fiillerinde idrak etmekteyiz. Benliğin hayatı, kendisinin çevreyi, çevrenin de kendisini istila etmesinden doğan bir gerginlik içinde geçer. Benlik, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizama konan yön verici bir enerjidir. Nitekim Kuran’da şöyle buyrulur:

“De ki; ruh Rabbimin emrindedir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir.”¹¹⁶

Burada ben’in yön verici özelliğine işaret edilmektedir. İktbal, bu ayeti yorumlarken Kuran’da geçen halk ve emr kelimelerinin anlamlarının farklılığına işaret eder. Her ikisi de Yaratıcı Kudret’in âlemlerle olan münasebetini dile getirir. Halk, yaratmadır, ortaya çıkarmadır. Emr ise yön vermedir. Kuran, “halk’ın da emr’in de Allah’a mahsus olduğunu”¹¹⁷ buyurur. Yaratıcı Kudret’in emr’inden olan ruhun aslî mahiyeti, yön verici olmasıdır. Böyle bir özelliğe sahip olması onun tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar. Yüce Allah, şöyle buyurur: “De ki, herkes yaratılışına - kendi aslî tabiatına-göre davranır. Rabbimiz kimin daha çok hidayet üzere olduğunu en iyi bilir”¹¹⁸. Ayette geçen “ya’melu” (davranır) kelimesine dikkat çeken İktbal, hakiki şahsiyetimizin bir “şey” değil, bir “fiil” olduğunu söyler. Ben’in tecrübesi, birbiriyle bağlantılı olan ve yön verici bir gaye tarafından birlik içinde tutulan fiiller dizisidir. Onun bütün realitesi, yön verici davranışında saklıdır. Bu durumda benim kişiliğimi, verdiğim hükümlerde, iradeli davranışlarımda, gaye ve ümitlerimde aramak, anlamak ve takdir etmek zorundasınız.¹¹⁹

İktbal, benlik felsefesini şöyle betimlemiştir: “İnsanî hayal, istek ve arzularının aydınlığa kavuştuğu vicdanî birlik veya parlak noktadır. Bu, insan fitratının dağınık ve sayısız gücünü bir araya getiren gizemli şeydir. Bu, çabayla ortaya çıkan şuur veya egodur. Ancak bütün müşâhedâtın yaratıcısı olmakla birlikte hakikati itibariyle saklı kalmıştır.”¹²⁰

---

¹¹⁶ İsrâ, 17/85.

¹¹⁷ Arâf, 7/54.

¹¹⁸ İsrâ, 17/84.

¹¹⁹ Aydın, *a.g.m.*, s. 86.

¹²⁰ İktbal, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmışım Ben (Seçme Şiirler)*: Çev. Halil Toker, Şule Yay., İstanbul 1999, s. 27.

1.1.6. Ego

Kur`an-ı Kerim`e göre üç şey gün gibi açıktır:

İnsan, Allah`ın seçtiği en iyi yaratıktır:

"Sonra, Rabbi onu (Adem`i) seçip tövbesini kabul etti, ona doğru yolu gösterdi"¹²¹ (20/122)

İnsan, bütün kusurlarına rağmen Allah`ın yeryüzündeki naibi ve temsilcisi kılınmıştır:

"Hani Rabbin meleklerle, "Muhakkak ben yeryüzünde bir halife, bir insan, "Adem" yaratacağım demişti. Melekler de "Biz seni hamdınla tesbih ve takdis edip dururken orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın? Demişlerdi. Allah da "Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim" demişti"¹²²

"O sizi yeryüzünün halifeleri yapan, sizi size verdiği şeylerde, imtihana çekmek için kiminizi derecelerle, kiminizin üstüne çıkarandır."¹²³ (6/165)

İnsan kendisini tehlikeye atarak kabul etmiş olduğu hür şahsiyetin emanetçisidir:

"Biz göklere, yeryüzüne ve dağlara emaneti kabul etmelerini söyledik; onlar bunu üstlenmekten korktular, emaneti, bu yükü kabul etmediler; insan bu emaneti yüklendi. Ancak kendisinin insafsız ve bilgisiz olduğunu göstermiştir"¹²⁴ (33/72)

Yine de görülüyor ki, insan şahsiyetinin merkezini teşkil eden insanın şuur birliği, İslam düşüncesi tarihinde hiçbir zaman gerçekten dikkate değer bir konu olarak ele alınmamıştır. Modern düşünce tarihinde sadece Bradley, benliğin hiçbir önemi ve anlamı olmadığına dair en iyi deliller vermeye çalışmıştır. "Ethical Studies" (Ahlak üzerinde incelemeler) adlı kitabında ego veya benliğin varlığını teslim ediyor. Ancak "Mantığı"nda bunun henüz murulmamış bir teoriden başka bir şey olmadığını öne sürüyor. "Appearance

¹²¹ Tâ-Hâ 20/122.

¹²² Bakara 2/30.

¹²³ En`âm 6/165.

¹²⁴ Ahzab 33/72.

and reality” (Görüntü ve Gerçek) adlı eserinde ise egoyu derinliğine incelemiştir. Bradley`e göre Hakikat`in ölçüsü çelişkilerden uzak uzak olmasıdır. Madem ki, Bradley uzun araştırma ve eleştirilerden sonra, tecrübenin geçici merkezinin, değişme ve süreklilik, birlik ve çeşitlilik gibi üstesinden gelinmesi mümkün olmayan çelişkilerle dolu olduğunu keşfetmiştir, o hald, ego veya benlik aldatıcı bir hayalden başka bir şey değildir. Bizim zat hakkındaki görüşümüz ne olursa olsun, ister buna ruh diyelim ister irade, bunu ancak fikir kurallarına göre incelemeliyiz. Ne var ki fikir veya düşünce izafi bir şeydir, ve izafet için çelişkiler kaçınılmaz bir unsurdur.¹²⁵

Ego, bizim nefsi addettiğimiz durumlarda kendini ortaya koyar. Ne var ki, nefsi durumlar müstakil veya bağımsız bir varlığa sahip değiller. Bunlar birbirinin anlamını ifade eder ve birbirini sarar.¹²⁶

Benlik birliğinin diğer bir önemli özelliği, her benliğin yeganeliğini meydana koyan esas yalnızlık durumudur. Belirli bir sonuca varabilmek için bir mantıki kıyasın bütün hükümlerine aynı zihnin inanması lazımdır. Mesela, ben “bütün insanlar fanidir” hükmüne, başka biri de “Sokrat bir insandır” önermesine inanırsa bir netice çıkmaz. Ancak bu her iki önerme tek bir kafadan çıkmadığı sürece bir şey ifade etmez ve herhangi bir sonuca varılamaz. Aynı şekilde, bir şeyi arzuluyorsam, bu benim arzum olacak ve bu arzumun yerine getirilmesi benim dileğimin yerine getirilmesi olacaktır. O nedenle, bundan ancak ben zevk duyabileceğim. Eğer bütün insanlar aynı şeyi arzu edecek olurlarsa onların arzularının tatmin olunması, isteğime erişmedikçe benim arzum tatmin edilmeyecek, bana hiçbir zevk vermeyecektir. Ya da diyelim ki, dişlerim ağrıyor. Dişçim belki de rahatsızlığımı duyunca üzülebilir, beni teselli edebilir, ancak ağrıyı ben duyarım, dişçim değil. O halde, benim zevklerim, sevinçlerim, ıztıraplarım ve duygularımdır, başkalarıinki değil. Başka bir deyimle, bunlar benim şahsi benliğimin çeşitli yönleridir. Benim duygularım, sevgilerim, nefretlerim, hükümlerim ve kararlarım tamamıyla bana aittirler. Önümde birden çok hareket ihtimali bulunduğu zaman, bizzat Cenab-ı Hak bile benim yerime hissetmez, hüküm veremez ve yolu seçmez. Bunun gibi, sizi tanıyabilmem için

¹²⁵ Muhammed İkbâl, *İslâm`da Dînî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: N. Ahmed Asrar, Birleşik Yay., İstanbul, tsz., s. 137.

¹²⁶ İkbâl, *a.g.e.*, s. 138.

geçmişte sizi görmüş olmam gereklidir. Bir insan veya yeri tanımak için, ben diğer bir benliğin geçmiş tecrübesine değil, geçmişteki kendi tecrübeme başvurmalıyım. Nefsi durumların işte bu emsalsiz ve eşsiz birbirine olan bağlılığıdır ki “Ben” kelimesiyle ifade edilir, ve büyük psikoloji meselesi de işte burada ortaya çıkar. Bu “Ben” ve “Ego”nun niteliği nedir? İmam-ı Gazali`nin büyük kurucusu ve açıklayıcısı olduğu İslam İlahiyatı ekolüne göre “ego” veya “benlik”, bizim nefsi durumlarımız kitlesinden tamamen ayrı ve zaman sürecinin etkisinden bütünüyle uzak kalan, sade, bölünmez ve değişmez ruhani cevher`dir. Bizim şuurlu tecrübemiz bir birliktir, çünkü nefsi durumlarımız, özelliklerini sık sık değiştirmesine rağmen değişmez biçimde sabit kalan bu sade şeyin bir çok özelliklerine bağlıdır. Ben sizi tanıdımsa, bu ancak benim sizi ilk defa gördüğümden bu yana ilk görmemin kafamda yeniden canlanmasından, ve bu hatıranın akımda olduğu gibi kalmasından veya başka bir deyimle kafamda süregelmekten dolayı olmuştur.¹²⁷

Benlik nedir? Benlik, Kişisel duygulardan müteşekkildir ve bu itibarla, düşünce sisteminin bir bölümünü oluşturur. Hareket serbestliğinin artıp azalması, ve hareket serbestliğini koruma kaygısı, ego veya benliğin hayatında sürekli ve eksilmeyen bir faktördür. Günlük namazın vaktini tayin etmek, - ki kur`an-ı Kerim`de buyurulduğuna göre ego`yu hayat ve özgürlüğün nihai kaynağının daha yakınına getirmekle, ona öz kişiliğini (vakar) geri verir- ego`yu, uyku ve işin mekanik etkisinden kurtarmak içindir. İslam`da namaz, ego veya benliğin içinde bulunduğu mekanizma (mekaniklik) dan kurtulup hürriyete sığınmasıdır.¹²⁸

Hayat, ego veya benliğin faaliyetine fırsat hazırlar. Ölüm ise onun ilk imtihanıdır. Zira, bununla benlik fiil ve hareketlerini nasıl düzenleyeceğine imkan bulur. Ne haz ne elem veren hareketler vardır. Hareket ve fiiller ya benliği destekler ya da felakete götürür. Ego veya benliği felakete götüren ya da gelecekte bir görev üstlenmesine yardımcı olan fiil ve harekettir. Ego`yu besleyen, koruyup geliştiren hareket ve dinamizmin ana prensibi, kendi kişiliğimde olduğu kadar başkalarında da ego veya benliğe saygı duymaktır. O halde,

---

¹²⁷ İkbal, *a.g.e.*, s. 140.

¹²⁸ İkbal, *a.g.e.*, s. 150.

insanın bekası bir hak değildir. Olsa olsa kişisel çaba ve mücadele ile elde edilebilecek bir fazilet olabilir. İnsanoğlu buna sadece umut bağlayabilir, aday olabilir.¹²⁹

Her ne olursa olsun, Ego veya benlik mücadelesini aralıksız sürdürmeli, çünkü ancak bu şekilde ölümden sonraki hayata kavuşabilir, ya da başka bir deyimle, ölümsüzleşebilir.¹³⁰

---

¹²⁹ İkbal, *a.g.e.*, s. 164.

¹³⁰ İkbal, *a.g.e.*, s. 165.

II BÖLÜM

İKBAL VE DİNİ HAYATIN PSİKOLOJİSİ

2.1. İktbal'in Din Ve Dindarlık Anlayışı

İktbal'e göre din duyguyla başlamıştır. Ancak tarih şahittir ki, din hiçbir zaman kendisinin sadece duygudan ibaret olduğunu kabul etmemiş, aksine metafiziği de sürekli olarak elde etmeye çalışmıştır.¹³¹ Din nihai hakikat ile ilgili tutumu bakımından insanın imkanlarının sınırlı olduğunu kabul etmez. İnsanın görüş açısını genişletir. Mutlak'ın ta kendisini doğrudan görmeyi mümkün olduğunda ısrar eder.¹³² Prof. Whitehead: din doktrin açısından "içtenlikle kabul edildiği ve tam manasıyla kavrandığı takdirde karakter ve kişiliği büsbütün değiştirebilecek güçte bir genel hakikatler sistemidir." O halde dinin başlıca amacı insanın iç ve dış dünyasını yönlendirmek ve temelinden değiştirmek olduğuna göre, ihtiva ettiği temel hakikatler hedefinden saptırılmamalıdır. Hiç kimse şüphe götüren prensiplere dayanan fiil ve hareketlerde bulunmak gibi bir tehlikeyi göze almaz. Hakikatle işleyişi bakımından dinin temel prensipleri akli temele müsbet ilim dogmalarından daha çok ihtiyaç duyar. Çünkü her iki duygu aynı kökenden olup bir birini tamamlarlar. Biri Gerçeğin ayrıntıları ile ilgilenirken, diğeri bütününcü inceler. Biri Hakikatin ebediliğini; diğeri ise geçiciliğini tahlil eder. Biri Gerçeğin tümünün varlığıyla mutlu olurken, o biri belirli bir bölümünü gözümüzün önüne sermek yoluyla bütünü enine boyuna incelemeyi amaçlar. Yeniden canlanmaları için ikisinin de birbirine ihtiyacı vardır. Dinin temeli imandır. İman ise tıpkı bir kuş gibi, aklın takip etmesi imkansız, "görülmez bir yol"u görebiliyor. İmanın sırf histen ibaret olmadığı da inkar edilemez. İmanın idraki bir muhteva yönü de vardır.¹³³

İslamiyetin problemi, din ve medeniyet gibi iki kuvvetin bir yandan birbirini cezbetmesi, diğeri yandan da bir biriyle çalışmasından meydana gelmiştir. Hıristiyanlığın

¹³¹ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin*, s. 42.

¹³² İktbal, *a.g.e.*, s. 17.

¹³³ İktbal, *a.g.e.*, s. 18.

en önemli yanı şudur: Manevi hayatta tamamıyla hür bir özün aranması ve bu dinin kurucusunun kavrayışına göre bu özün, insan ruhunun dışındaki kuvvetlerle değil, aksine insan ruhunda varolan yeni bir dünyayı keşfederek yükseltilebilmesidir. İslamiyet bu görüşü tamamen benimsemiş ve eklemiştir: meydana gelen yeni dünyanın aydınlığı. Maddeler dünyasına asla yabancı olmadığı gibi, maddenin her zerresine de nüfuz etmektedir.¹³⁴ İslam` ideal ve gerçek bir biriyle uzlaşmayan 2 karşıt güç değildir. İdeal çerçevesi içinde yaşamak, gerçekten tamamen kopmak anlamına gelmez, çünkü böyle bir durumda hayatın yapısal sağlığı zedelenir, ızdırıp verici zıtlıklar husule gelir.¹³⁵

Dinin gerçek amacı, insanoğlunun tamamen başka sahaya ait bir tecrübesini-dini tecrübesini-açıklamaktır. Din, bilimin bu işi öğrenmesinden çok daha önce, dini yaşantıda somut tecrübenin gereğinde ısrar etmiştir.¹³⁶

Dini şuur muhtevasının içeriğini değerlendirirken dini tecrübelerin bir cinsel muharrikin ürünü olduğunu söylemekte tamamıyla yanlış bir tutumdur. Çünkü şuurun bu her iki şekli - dini ve cinsi - birbirine zıt değilse de nitelikleri, incelikleri, amaçları ve doğurdıkları hareketler bakımından birbirinden kesinlikle ayırırlar.¹³⁷ Son beş yüz yıl içinde İslam Dünyasında dini düşünce tamamıyla doğmuş, ancak durgun ve haraketsiz kalmıştır. Son zamanlar islam dünyası manevi yönden akıl almaz bir hızla Batı`ya yaklaşıyor. İnsanın tabiata hakim olması kendisine olan inancını artırmış, çevresini oluşturan güçlerden daha üstün olduğu fikrini kuvvetlendirmiştir.¹³⁸

Dini tecrübe gerçekleri, diğer insani tecrübe ve gerçeklerin birer parçasıdır ve yorumlama yoluyla bilgi sağlama kabiliyeti bakımından bu gerçeğin diğer gerçeklerden farkı yoktur.¹³⁹

---

¹³⁴ İkbâl, *İslam`da Dini Düşüncenin*, s. 25.

¹³⁵ İkbâl, *a.g.e.*, s. 26.

¹³⁶ İkbâl, *a.g.e.*, s. 46.

¹³⁷ İkbâl, *a.g.e.*, s. 46.

¹³⁸ İkbâl, *a.g.e.*, s. 24.

¹³⁹ İkbâl, *a.g.e.*, s. 35.

2.2. İkbâl'in Kur'ân Tasavvuru

Kur'an Müslümanlarca insanlara yol gösterici ilahi bir kitap olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca şeriat Muhammed'in hadisleri ile birlikte Kur'an ayetleriyle yorumlanır.

Hiç şüphe yok ki, Kur'an-ı Kerim'in tabiatın incelenmesi ve bu konuda derin derin düşünülmesi gerektiği yolundaki çağrısının amacı tabiatın Gerçeğin bir simgesi olduğu konusunda insanda bir şuuru uyandırmaktır. Ancak bu hususda şu noktaya özellikle dikkat etmek gerekir: Kur'an-ı Kerim'de genellikle tecrübeye önem verilmektedir. Kur'an'ı benimseyenler gerçeklere saygı duymuşlar ve nihayet çağdaş bilimin kurucusu olmuşlardır. İnsanın Allah'ı arayışında dış görünümün hiçbir değer taşımadığına inanılan bir devirde, tecrübeye dayanan bir tavır uyandırmak son derece önemli idi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kur'ana göre, evren ciddi bir amaçla yaratılmıştır.¹⁴⁰ Kur'an-ı Kerim'in ruhu, klasik Yunan felsefesine karşıdır. Kur'an-ı Kerim mücerret kurallardan hoşlanmaz. Her zaman gerçeğe bakar ve işte bu ilkeyi bugünkü felsefe, izafiyet nazariyesinden henüz yeni öğrenmiştir. Aslında, ister yaratıcı nitelikle ister bundan başka nitelikle olsun, bütün faaliyetler bir bakıma birer tahdittir. Öyle bir tahdit ki onsuz Cenab-ı Hakk'ı gerçek ve faal bir ego olarak anlamak imkansızdır.¹⁴¹ Kur'an-ı Kerim'in talimatları temelde ne iyimser ne de kötümserdir, aksine insanın refahını amaçlamaktadırlar. Kur'an'ın öğrettiklerinin özü şudur: Kainat devamlı büyüyüp genişlemektedir. Ayakta durmasının sebebi de insanın eninde sonunda şer kuvvetlerine galip geleceği umududur.¹⁴² Kur'an-ı Kerim, nerede hangi kelimeyi kullanırsa kullansın orada onun anlamını belirtir. Kur'an-ı Kerim, hiçbir yerde ve hiçbir zaman, yeryüzünün bir işkence yeri olduğunu belirtmemiştir. Dolayısıyla, böyle bir azap yerinde insanın kötülük mayasından yaratıldığı yolundaki düşünceler de tümüyle yanlıştır.¹⁴³ Kur'an-ı Kerim, sade fakat etkileyici uslubiyle, insanın ferdiyet ve eşsizliğini önemle belirtir, ve kanımca, onun bir hayat birliği olarak kaderi üzerinde özel bir görüşü vardır. Bir ferdin, diğerinin yükünü taşımasını imkansız kılan, ve ancak kendi şahsi çaba ve

¹⁴⁰ İkbâl, İslâm'da Dini Düşüncenin, s. 32.

¹⁴¹ İkbâl, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁴² İkbâl, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁴³ İkbâl, *a. g. e.*, s. 119.

gayretinin meyvesi olan şeyi elde etmesine hak ve yetki veren, insanın bu yegane bireyselliği hakkındaki noktayı nazar neticesi olarak Kur'an-ı Kerim kefareti fikrini reddeder. ¹⁴⁴Kur'an-ı Kerim'e göre biz insanların, kainat'ın kuruluş amacı ve felsefesine katılarak ölümsüzleşmemiz pek de mümkündür:

“İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mi sanıyor? O dökülüp duran meniden bir damla su (nutfe) değil miydi? Sonra o bir kan pıhtısı olmuş, derken (Allah onu) insan biçimine koyup yaratmış, düzenlemiştir. Kısacası, ondan erkek, dişi iki sınıf çıkarmıştır. (Bütün bunları yapan Allah) ölümleri tekrar diriltmeye mi kadir değildir?” (75/36-40)

Kur'an-ı Kerim İktbal'in hayatına hiçbir kitabın ve şahsiyetin yapamadığı tesiri yapmıştır. İktbal'in Kur'an illemindeki keşif ve buluşu, kaybolmuş insanlığın keşfedilişi ve yitmiş insani değerlerin izinin bulunuşudur. Zira ister dün olsun isterse bugün olsun insanı kaybolmuş ve insanlık değeri yitmiş bir dünyada hayır yoktur. Oysa dünyanın insana olan ihtiyacı yeni kıtalar ve meçhul okyanuslara olan ihtiyacından çok daha şiddetlidir. İktbal'e göre aranan ve özlenen insan Müslümandır. Zira Müslüman ya da insan-ı kamil alemin değişmeyen sabit hakikatidir. Onun imanı hak dairenin sabit noktasıdır. Onun dışındaki her şey; kaybolan, solan köpük, aldatan serap gibidir. Başka bir ifadeyle maddi alemde onun dışında her şey bir vehim, bir tılsım ve bir mecazdır. Doğrusu Kur'an ilminde Müslüman, hakkın sınırlarından bir sır, dünyanın temel direklerinden bir direk ve insanlığın muhtaç olduğu bir ihtiyaçtır. O yaşamaya, zafere ve yücelmeye müstehaktır; hatta onun yaşaması ve büyümesi bu alem durdukça şarttır; farzdır. Bu yüzden Müslümanların dünyadan kopması ve helak olması mümkün değildir.¹⁴⁵

İktbal'e göre Kur'an Müslümanlar için sadece bir uyarıcı ve dinamizm mesajı değil; aynı zamanda hukukun kaynağıdır. Bununla beraber Kur'an bir hukuk kitabı da değildir.¹⁴⁶ Kur'an'ın hukuka kaynaklığı insanlığın hayatının tüm veçhelerini kapsamaması ve idare etmesi hasebiyledir. Gerçekten devrimci karakteri ışığında Kur'an'ın muhtevası varoluşun ya da

¹⁴⁴ İktbal, *a. g. e.*, s. 133

¹⁴⁵ Ebu'l-Hasen Ali en-Nedvî, *İktbal'in Mesajı*, çev: Yusuf Işıcık, İstanbul, 1999, s. 85-86.

¹⁴⁶ Muhammed İktbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1977, s. 13.

insan hayatının tüm veçhelerini kapsayacak şekilde ezeli geçerliliğe sahip ilkeler ve yol göstericilikle doludur. Bu husus, Kur'an'ın da kendisini sık sık tavsif ettiği üzere, yol göstericilik (hidayet rehberi) niteliğine işaret eder. Bununla beraber bu ilke ve rehberlikler İslam toplum ve kültürünün tüm yönlerini tasvir tmezler; yoksa pratik olmazlardı. Oysa Kur'an'ın pratik sınırları alimlerle alakalıdır. Kur'an esasen kurumların temel taşı olacak kuralları vurgular. Bu açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in işlevi Kur'an'ın işaret ettiği bir kurumu pratik olarak tamamlamak ve göstermektir. Açıktır ki bu husus Kur'an'ın dini, devleti, ahlaki ve siyaseti birleştirdiği noktaya işaret eder.¹⁴⁷

İkbal, Kur'an'ın hayatın gerçek sorunlarını çözmek için geldiğini beyan eder. Ona göre ruhaniyet insanın içindedir; metinde değildir. Bu nedenle metnin hayatın gerçek sorunları doğrultusunda her daim yorumlanmasını gerekir. Bu, Kur'an'ın bütün kavramlarının ve bütün ayetlerinin günümüz hayatının içine dahil edilerek test edilmesi anlamına gelir. Eğer anlayışlarımız ve yorumlarımız bu testten başarı ile geçerse Kur'an insanlık vicdanının sesi olabilir. Kur'an'ı ilahi bir kalp sedası; dilli bir kalp terbiyesi olarak kabul eden İkbal'in tüm hedefi, statik Kur'an anlayışını benimseyen - Kur'an'ı yüzünden okuyan- Müslümanları dini deneyim ve deruni hayatın yüceltilmesine dayanan dinamik bir Kur'an anlayışına - Kur'an'ı yürekten okumaya- davet etmektir.¹⁴⁸

İkbal'in düşüncelerinde ilham aldığı esas kaynak her zaman Kur'an olmuştur. Kur'an'da onu büyüleyen şey, onun dinamik anlayışıdır. Bu anlayışa göre Kur'an, fikirden ziyade eylemi/ameli vurgulayan ilahi bir kelimedir.¹⁴⁹

İkbal'e göre Kur'an beşer bilincini aydınlatacak hakikatlere işaret eder. İnsanın kendi iradesiyle bu hakikatlere bağlanması dinin tezahürüdür. Bu manada Kur'an dini sadece göstermekle yetinmez aynı zamanda onu düşündürüp yaşatır. Bu yüzden Kur'an'da din son derece bilinçli ve dinamiktir. İkbal'e göre din daha geniş ve daha zengin bir hayat arayışı; temelde hakikatin keşfine yol açan deruni bir deneyimdir.¹⁵⁰ Bu deneyim bireysel düzeyde ve psikolojik içerikte insanın kendi içine doğru akan bir hesaplaşmayla başlar. İlk

---

¹⁴⁷ İkbal, *a.g.e.*, s. 13 1.

¹⁴⁸ Celal Türer, "Muhammed İkbal'in Kur'an tasavvuru", *Diyanet İlmî Dergi* (2010), cilt: 46, sayı: 3, s. 6.

¹⁴⁹ İkbal, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁵⁰ İkbal, *a.g.e.*, s. 184.

evrede nefsin bilgisine ulaşan insan metafiziğe kayar ve burada Tanrı'ya kavuşur. İman psikolojik düzeyde başlayan, metafizikle devam eden ve namütenahi içindeki mukadderata teslim oluştta sonuçlanan üçlü bir süreçten geçerek gerçekleşir.¹⁵¹ Bu metafizik süreç aklın güçsüzlüğünün yavaş yavaş kendisini belli etmesi, insan ruhunun bu bağlamda adım adım sorular üreten ama cevapları yetersiz olan akıldan, soruların bittiği yer olan imana kaymasıdır. İman sadece aklın ve bilimin bittiği yer değil, felsefenin de bittiği yerdir. Bu yer, metodunun yargılayıcı akıl olmadığı; aksine onu yer yer kullanmasını bilen ruhsal deneyimdir. Akıl bu süreçte belki bir merdivendir, akılsızlıkla Allah'a varılmaz. Ancak akıl merdiveninin bütün basamaklarını aşp, kalp ve ilham kanadının aşılmasına ihtiyaç vardır.¹⁵² Zira hayatın cevheri aşktır, aşkın cevheri ise egodur.

İkbal'e göre Kur'an-ı Kerim, Peygamberimizin sünneti, kıyas ve icma bu hukukun kaynaklarını oluşturur. Onun asıl kaynağı Kur'an'dır. Ancak Kur'an-ı Kerim, bir hukuk kanunnamesi değildir. Aynı zamanda o ne Tevrat gibi sadece dünyevi yönü ağır basan bir kitap, ne de İncil gibi dünyayı, devlet ve siyaseti ihmal edip yalnız uhrevi yönü ağır basan bir kitaptır. Başka bir deyişle o, her şeyin, özellikle ferd ve toplum için gerekli her şeyin esasını bazan ana hatlarıyla, bazan da detaylarına inerek anlatır. İşte ana vasıfları bu olan Kur'an-ı Kerim, ruh ile bedeni, din ile devleti, ahlak ile siyaseti ve mana ile maddeyi ayırmamayı esas kabul edip zorunlu görür ve bunu tek vahiy içinde beyan eder. Demek oluyor ki, böyle bir görüşü ifade eden islam'ın mukaddes Kitab'ı, terakki ve tekamül nazariyesine yani ferdi, ekip ve hatta şura meclisi ictihadlarının yapılmasına muhalif olmaz. Her gerçek Müslüman'ın bireysel yada toplumsal yaşamını ilgilendiren sorunda mutlak söz hakkı Kur'an'ın ve Sünnetindir. Kur'an ve Sünnet bir konuda söz söylemişse daha değerli bir ölçü aranmaz. Bundan şüphe etmek ya da onu hiçe saymak Allah'ın egemenliğine saldırmak ve mutlak anlamda Allah'ın egemenlik alanına giren konularda başkalarıyla işbirliğine girmek gibi affedilemez bir günah işlemektir. Tek yasama kaynağı ve kanun koyucu O'dur; Müslüman O'na itaat edip, emirlerini uygulayan kişidir¹⁵³

---

¹⁵¹ İkbal, *a.g.e.*, s. 181-182.

¹⁵² İkbal, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁵³ John L. Esposito, *Muhammed İkbal ve İslam Devleti/Güçlenen İslâm'ın Yankıları*, çev. Erol Çatalbaş, İstanbul, 1989, s. 133.

2.3. İnanç, İman

İnanç, inanmak fiilinden türetilmiş bir kelimedir. İnanma ise, düşünme ve duygulanma gibi insanın ruhî fonksiyonlarından biridir. Bir başka ifadeyle inanma ya da inanç zihnin faaliyetlerinden biridir. İnanç kelimesi Türkçe`de, dinî inancı (iman) da içine alan geniş kapsamlı bir kavramdır. İnanç, bir hükmü, haberî bir bilgiyi kabul ve tasdik etmek anlamına gelir.¹⁵⁴

İnanç kelimesi, şüpheden kesinliğe kadar, kabul etmenin her türlüşünü içine alan bir kavramdır. Kanaat, bilgi ve îmân kavramlarıyla anlatılmak istenen manaların hepsini içine alır.¹⁵⁵ İnançta şüphe yoktur. Şüphe, inanmak ya da inanmamak hususunda deliller eşit olduğu için, zihinde bir hükmü yahut bir haberi kabule ve tasdik etmek ya da red ve inkar etmek hususunda bir kararın oluşmasını zihnin tereddüt içinde kalması demektir.¹⁵⁶

İnancın özel bir yönü olan dini inanca iman denir. Bir başka ifadeyle inanç dini alana ait varlık, olay, olgularla ilgili olursa buna dini inanç (iman) denilmektedir. Allah, Peygamber, Melek, Şeytan, Kitap, ahiret, kıyamet, cennet, cehennem, kader vb. lerine inanç gibi.¹⁵⁷ İnanç, insanın kendisi ve bütün kainat üzerinde hakimiyetini kabul ettiği, duyular üstü, yüce kudret ve kuvvet sahibi bir varlık ve bu varlıkla insan arasındaki ilişkileri düzenleyen bir takım esaslarla ilgili ise, buna dini inanç denir.¹⁵⁸

İman her şeyden önce, başta Tanrının varlığı olmak üzere bilgi ve algı alanımızı aşan bir haber, ya da hükmün ifade ettiği gerçekliğin, mü`min tarafından kabul ve tasdik edilmesi demektir.¹⁵⁹ Akıllı olmak, iman etmekle yükümlü olmanın şartı olduğuna göre, iman etmekle düşünme, akıl yürütme, muhakeme etme, anlama, irade etme gibi konularda yürütülen zihinsel çaba arasında yakın bir ilişki bulunduğu muhakkaktır. “Tanrı fikrine ulaşan insan için, Tanrı bir iman objesi olmanın yanında, zihinsel faaliyete konu olan fikri

---

¹⁵⁴ Certel, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, s. 100.

¹⁵⁵ Fırat, Erdoğan, “Üniversite Öğrencilerinde Allah inancı ve Din Duygusu”, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. (basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1976, s. 19.

¹⁵⁶ Certel, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁵⁷ Certel, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁵⁸ Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun-2000, s. 64.

¹⁵⁹ Certel, *a.g.e.*, s. 104

bir obje, dedüktif bir hakikat olmaktadır. Akıl ve düşünce, Tanrı kavramının şuurda nakledilmesinde olduğu gibi, kazanılmış bulunan imanın, şuurda muhafaza edilmesinde de önemli bir rol üstlenir”¹⁶⁰

Tevhid, tektanrıcılık kavramının İslam terminolojisindeki karşılığıdır. Tevhit, *La ilahe illallah* cümlesi ile ifade edilen Allah`tan başka ilahları reddedip, ilah olarak yalnızca O`nu kabul etmek manasına gelir. İslâm`a girişin anahtarı kabul edilir. "Allah" adı, Tanrının özel adı kabul edilir. Tek ve benzersiz Allah inancı İslam`ın temeli ve İslami inanışın esasını oluşturur.

Dindar, lakin geniş ufuklu bir müslüman olan İkbâl için, hayatın sırrı “Allah`tan başka bir ilah olmadığına” iman etmektir. Gerçekten de onun şiirlerinde *la ilahe illa Allah*, her zaman insanlığın başarılarının kaynağı olarak görünür: *La* insanı dünyanın çekiciliğinden kurtarır. *La* ve *illa* ise beraber yaradılışın kapısını açarlar. “Aşk” ve “Fakr”, yani Allah`ın sonsuz zenginliğine güvenmek, kelime-i şhadetten doğar. Asırlardan beri çok tanınmış bir mecaz olarak tasavvufta kullanılan *la* kelimesini İkbâl, Allah`ın dışındakilerin hepsini kesip atan bir kılıç olarak görür. Allah, insan mantığı ile kavranmasa da veya kendisi hiç bir zaman tasvir edilemese de, Kur`an`da Allah ismiyle açıkca tecelli etmiştir. O, kendini “nur” olarak da tasvir etti.<sup>161</sup> Kur`an-ı Kerim`de şöyle geçiyor:

“Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nuru, içinde lamba bulunan bir hücre gibidir. O lamba da bir kandilin içinde bulunuyor. O kandil de bir inci, bir yıldız gibidir.” (24/35)

Bu kelime İkbâl için O`nun mutlaklığı manasına gelir, yoksa O`nun (cismen kavranan) hazır ve nazır oluşu manasına gelmez. Çünkü İkbâl`in tesbit ettiği gibi, ışık hızı kavranabilecek en yüksek hızdır. O, kendini Allah ismiyle bildirmiştir; ayrıca 112. Surede de Bir`liğini tasvir etmiştir ve bu şekilde O`nun şahsi veya daha güzel bir ifadeyle zati olarak kavranabileceği ortaya çıkar. Gerçi İslam ilahiyatı, sınır ihtiva ettiği için Allah`ın

¹⁶⁰ Bilgin, Mustafa, “Kur`an-ı Kerim`de İman İlim İlişkisi”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1984, s. 30-33.

¹⁶¹ Schimmel, *Peygamberane Bir Şair*, s. 56.

şahıs olarak isimlendirilemeyeceği hususunda sürekli ısrar etmiştir; ama İkbâl, “tanrısal deniz”, “Allahlığın sahrası” ve hatta “ilahi hiç” mecazlarını kullanan bir sonsuzluk mistisizmine karşı, Allah’ın zat’iliği konusunda ısrar eder. İkbâl, Allah hakkında başkalarından farklı düşündüğünün farkındaydı. Bununla birlikte o, yine de Allah’ın Ego’su tezinde ısrar etmekteydi. İkbâl, Allah’ı “ilk sebep”, “vacib-ül vücud” ve benzeri felsefi kavramlarla izah etme gayretlerinden uzak durmuş; O’nu Kur’an’daki ebedi yaratıcı, Peygambere vahiy eden Allah olarak telakki etmiştir. İkbâl, Allah’ı dünyanın kendisinden sudur etmiş izah eden görüşlere kesinlikle katılmaz.¹⁶²

İkbâl, şiir külliyyatında Allah’ın celal ve cemal sıfatlarına da dikkatleri çeker. Kelime-i şهادetteki *la*’da olduğu gibi, celal de cemal’in tasdikine bağlanır(Pes); aşık, Kabe’de de puthanede de Allah’ın celalini ve cemalini görebilir.(PM) Buna rağmen halik, hayy (canlı) olan Allah’ı idrak etmek ve O’nunla yaratıcı bir diyalog kurmak için, O’na yaklaşmalı ve kendini O’na benzetmeye çalışmalıdır. Hadis-i şerife göre Allah, insanı kendi suretinde yaratmıştır. Celal ve Cemal Bir’in iki görünüşüdür. Hatta son eserlerinde şair, Allah’ın celal sıfatına iştirak etmeden cemal sıfatından pay almanın mümkün olmadığı hususunda okurlarını uyarır. İkbâl, bu insan suretinin teşkili için, çığır açan bir mesnevi olan Esrar-i Hodi ile büyük bir hizmet yapmıştır. Böylesine bir hodi, “Ego”, “Ben”, her yaratığın kendine hastır. “Her atomda Ego’nun gücü vardır.” İkbâl, Mutlak Hakikat’i bir “ego” veya “benlik” olarak düşünüyor. Mutlak Ego’dan ancak egolar doğar. İlahi kudretin her zerresi, ister yüksek ister alçak olsun, bir “ego”dur.¹⁶³

Tabii olarak İkbâl’in hodi, Ego anlayışı, çok kez yanlış anlaşıldı. Hatta 1937 yılında kaleme aldığı bir mektubunda o, hodi’yi ahlaki ve metafizik bir değer olarak telakki ettiğini yazar. Bu kavramı gurur ve kibir manasında kullanacak bir okuyucu çıkarsa, bu vesileyle haberdar edilmiş oluyordu.¹⁶⁴

---

¹⁶² Schimmel, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁶³ Schimmel, *a.g.e.*, s. 60-62.

¹⁶⁴ Schimmel, *a.g.e.*, s. 64.

İkbal`in en ateşli mısraları Allah`a isyan ettiği mısralardır. Bu kalsik tasavvuf şiirinde bilinen bir dua biçimidir. Eski bir sufi sözünün de ifade ettiği gibi, “aşıklar arasında utanma yoktur”. İnsan değişim ister:

Allah buyurdu ki: “Bu iş böyledir! Başka türlü söyleme!”

Adem dedi ki “Evet, öyledir ama, başka şekilde olmalıdır.” (ZK)

İkbal, Allah`ın sıfatlarını faaliyetçilik çerçevesi içinde yorumlar. Sözgelisi, O`nun bilgisi de, hayatı gibi, tamlığa doğru giden bir bilgi değildir. İlahi bilgi de bilme ve yaratma birleşmiştir. Bu bilgi, kendi objesini var kılan bilgi olup bizim böyle bir bilgi fiilinin mahiyetini tam olarak anlamamız mümkün değildir. Yine bu bilgide bilen Süje ile bilinen obje karşı karşıya değildir. Başka bir deyişle, “Allah işte orada kendi başına duran” bir alemleri ezeli bilgisiyle kuşatan “pasif bir seyirci” değildir. Allah geçmişi de geleceği de bilir. Geleceği bilme, şu anda olmuş bitmiş bir yapıyı bilmek şeklinde değil, henüz gerçeklik kazanmamış imkanları bilmek şeklinde anlaşılmalıdır. Aksi takdirde ilahi hayatta hiçbir yenilik olmaz; alemde ise mutlak bir determinizm olurdu. Böyle bir alemde “yaratma” olmazdı, çünkü bu fiilin anlamı yeni bir şey ortaya koymaktır. Kısacası, İkbal`e göre, alem önceden yaratılmış bitmiş değil ki bunun ezeli bilgi ile bilinmesi sözkonusu olsun.¹⁶⁵

Peygamber, Tanrı tarafından bir dini veya dini öğretiyi yaymakla görevlendirildiğine inanılan kişidir. Peygamberlerin yaratıcıdan bir vahiy yoluyla alınan bir mesajla geldiğine inanılır.

Peygamber kavramı İkbal`in, peygamberliğin sırlarını sormasına sebep olur. Burada şair, “milletler peygamberin ayetleri” olduğunu öğrenir; zira Peygamber, “yaratıkların içindeki sedadır”. Peygamberi inkar eden hiç kimse kamil değildir; Peygamber, sevgisinde Allah`ın rahmetini, cezalandırmalarında Allah`ın gazabını gösterir. Peygamber, tarihe yöne veren güçleri kontrol edip bu suretle yeni bir gayeler dünyası kurmak amacıyla, geri döner ve kendini zamanın akışına bırakır. Peygamberde

---

¹⁶⁵ İkbal, *İslâm`da Dini Düşüncenin*, s. 78 vd.

tevhid, insanın dünyasını tamamıyla değiştirecek şekilde ayarlanmıştır ve dünyayı sarsacak psikolojik gler uyandırır. Peygamber`in en büyük arzusu, kendi dini yaşantısının dünyada yaşayan bir kudret haline dönüşmesidir. Peygamber`in iradesi, yaratıcı icraatında, gerek kendisi gerekse müşahhas olaylar hakkında hüküm verir; kendini objektif olarak bu olaylara yansıtılmak ister. Karşılaştığı nüfuz edilmez maddeyi idrak ederken, nebi kendi kendini keşfeder ve tarihin önünde kendini tanıtır. Bu itibarla, bir nebinin dini tecrübesinin değeri hakkında hüküm vermenin başka bir yolu da, yarattığı insan tipini ve tebliğlerinin ruhundan doğan kültür dünyasını incelemektir.¹⁶⁶

Gözden münezzeh olan Allah, sadece peygamberin tesiriyle (vasıtasıyla) tanınabilir.

“Sizi yeryüzüne yerleştirdik, geiminizi sağlayacak pekçok kaynaklar verdik. Ama siz ne kadar az şükredersiniz!” (7/10)

Burada sözü edilen “Cennet” (bahçe) kelimesi, içinden insanın yeryüzüne atıldığı tahmin edilen olağanüstü cennet değildir. Kur`an-ı Kerim, hiçbir yerde bu cennet`te (yeryüzünde) insanın yabancı bir yaratık olduğunu ifade etmemiştir. Kur`an-ı Kerim`de “Biz sizi (ot gibi) yerden yeşerttik” diye buyurulmuştur. Bu kıssada bahsedilen cennet, dürüst ve üstün ahlaklı insanların ebedi ve sonsuz meskeni değildir. Dürüst ve salih insanların meskeni anlamında “Cennet” Kur`an-ı Kerim`de şöyle tarif edilmiştir: “Orada birbirleriyle öyle kadeh tokuştururlar ki, onda ne bir rezalet ne de bir günah vardır.”¹⁶⁷ Yine “Orada bunlara hiçbir yorgunluk ve zahmete değmeyecek. Oradan bunlar çıkarılacak da değildir.” (15/48) Cennet işte böyle bir yer olarak tarif olunmaktadır. Kıssada bahsi geçen Cennet`te ise meydana gelen ilk olay, insanın Allah`ın emrine karşı gelmesi, dolayısıyla günah işlemsi, bunu ardından da cennetten kovuluşudur. Aslında Kur`an-ı Kerim, nerede hangi kelimeyi kullanırsa kullansın orada onun anlamını verir.

Nitekim daha sonra kıssanın ikinci bölümünde aynı bahçe şöyle tarif edilmiştir: “İçinde ne açlık, ne sıcak ne çıplaklık vardır” (20/118). Bu itibarla, kanaatimce, Kur`an-ı

¹⁶⁶ Schimmel, *Peygamberane Bir şair*, s. 163-166.

¹⁶⁷ Tur, 52/23.

Kerim`de bahsedilen “cennet”, insanın, çevresine hemen hemen bağlı olmadığı ve dolayısıyla beşeri ihtiyacın ıztırabını çekmediği bir çevredir. O ihtiyaçlar ki, ancak ortaya çıkışları, insan uygarlık ve kültürünün başlangıcı olabilir.¹⁶⁸

Cennet ile Cehennem herhangi bir yerin adı değil, ego`nun çeşitli durumlarıdır. Kur`an-ı Kerim`deki ifadeler, bir iç gerçeğin, yani insanı karakterin canlı birer tecellisi ve anlatımıdır. Nitekim cehennemden bahsederken Kur`an-ı Kerim şöyle der:

“Cenennem, kalplere yaklaşan Allahın yaktığı ateştir”. (104/4-6)

Başka bir deyimle, cehennem, insanın bir insan olarak başarısızlığını acı bir şekilde hissetmesidir. Diğer yandan cennet, ölüm ve felaket güçerine zafer kazanma sevincinin adıdır. İslam dininde insanoğlu ebediyen lanetlenmiş değildir. Bazı ayet-i kerimelerde cehennem ile ilgili bahiste geçen “hulud” (ebedi) kelimesi, bizzat Kur`an-ı kerim`in açıklamsına göre, “zaman müddeti” anlamına gelmektedir. Zaman, insan şahsiyetinin tekamülü konusundan uzak olamaz. İnsan karakteri daima daha iyisini daha mükemmelini bulma peşinde olup bunun yeni bir şekil almasında zamana ihtiyaç vardır. O halde Kur`an-ı Kerim`in ifade ettiği cehennem, intikam ateşiyle yanmakta olan (ne`uzu billah) bir Allah`ın kullar için hazırlamış olduğu ebedi bir işkence çukuru değildir. Öte yandan, cennet`te, bir daima zevk ve sefa, eğlence veya tatil yeri değildir. Hayat birdir ve süreklidir.¹⁶⁹

Kader, imkanları hala belli olmayan zamandan ibarettir. Başka bir deyişle, kader, sebep-netice kuralları içinde bulunmayan zamandır. Bir tek kelime ile kader, bir fikri veya hesap işi değil, hissedilen bir zamandır. Kader olarak adlandırılan zaman, eşyanın özünün teşkil eder. Kur`an-ı Kerim`de buyurulduğu gibi, “Cenab-ı Hak her şeyi yarattı ve her şeyin kaderini tayin etti.” Demek ki, bir şeyin kaderi, bir efendi gibi dışardan emreden, talihin acımasız eli değil, her şeyin iç yeteneğidir. Yani, bunun yarattığı imkanlar elde edilebilir ve iç bünyesinde saklı olup, herhangi bir dış baskı olmaksızın sıralarıyla kuvveden fiile çıkarlar.¹⁷⁰

¹⁶⁸ İkbal, *İslâm`da Dini Düşüncenin*, s. 119.

¹⁶⁹ İkbal, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁷⁰ İkbal, *a.g.e.*, s. 150.

2.4. Dua ve İbadet (Dini tecrübe)

İmanın zihinsel ve duygusal boyutları, onun batını yönünü teşkil eder. Bunu itaat ve uyum izler ki, bu da davranışların, inanılan Ma`budun emir ve yasakları çerçevesinde düzenlenmesidir. İnsanın eylemleri, kendisinin gerçek inançlarını ifade etme konusunda sözlerinden çok daha etkili ve inandırıcıdır.¹⁷¹

Din sadece kavram ve kuramlarla yetinmez. Aksine amaç ve hedef edinenin daha derinliğinde incelenmesini ona daha çok yaklaşmasını ister. Ancak bu yaklaşma dua ve ibadet yoluyla gerçekleşebilir. Ayrıca, dua ve ibadet ruhani tecellilerle son bulur. Tecellilerden çeşitli şekilde etkilenirler. Mesela, peygamberlik şuurunda bu, tamamen yaratıcıdır, yani bundan yepyeni bir ahlak dünyası vücuda gelir. Bu ahlak dünyasında peygamberler kendi gözlemlerini pratik olarak sınavdan geçirebiliyorlar. Mistik şuurda sezi ve akıl ağır basar. Dua ve ibadet gerçeğini işte bu sezi ve akıl açısından açmaya çalışacağız. Bu konuda ünlü Amerikalı psikolog Prof. William James`in şu satırları hayli önem taşıyor:

“Bilim ve teknoloji ne derse desin, bana öyle geliyor ki dünyamız varolduğu sürece insanlar dua ve ibadet etmeye devam edeceklerdir. Meğer ki, onların zihin yapısı aklın kestiği her türlü imkanın bize kabul ettiremeyeceği bir şekilde bir değişikliğe uğrasın. Dua ve ibadet isteği, şu gerçeğin gerekli bir sonucudur ki, gerçi bir insanın bir takım ihtibari nefisleri vardır, bunlar arasında en derinlerde yer alan nefis, toplumsal niteliği olan nefistir, fakat bununla beraber, tek uygun arkadaşını, yani “en büyük arkadaşını” ideal bir dünya içinde bulabilir. Bu bakımdan insanlar çoğunlukla, ya her zaman ya da bazan bu nefsi sinelerinde bir arkadaş olarak taşırlar. Bunun sayesinde, bu dünyada hemen hemen herkes tarafından hor görülerek reddedilmiş olan en basit ve zavallı insan bile varlığı ve kişiliğinin bir önem taşıdığına inanır. Bir derüni his ve destek olmasa, toplumsal nefsimizin başarısızlığa uğrayıp bizi yalnız bıraktığı zamanlarda bu dünya pekçok kişi için cehennemden de beter olur. Pekçok kişi için dedim, çünkü büyük ve üstün bir varlığın, hareket ve fiillerimizi gözetlediği yolundaki duygu, bazı kimselerde çok kuvvetli bazı kimselerde de zayıf olacaktır. Zaten bazı kimselerin ruh yapısı öyledir ki başkalarına

---

¹⁷¹ Certel, *Din Psikolojisi*, s. 107.

oranla olaylardan çok daha etkilenirler. O nedenle, diyebilirim ki, bu hisleri en kuvvetli olanlar belki de en dindar kimselerdir. Ancak aynı zamanda şuna da inanıyorum ki bu hislerin varlığını inkar edenler bizzat kendilerini aldatırlar. Çünkü, kim ne derse desin, bu gibi duygular az çok herkeste vardır."¹⁷²

Gördüğünüz gibi, psikolojik açıdan dua ve ibadet doğal bir guynun belirtileridir. Bilgi edinme açısından bakıldığında da bunların murakebe ve düşünceye benzediklerini söyleyebiliriz. Fakat dua ve ibadet en yüksek derecesinde, soyut düşünceden çok üstündür. İbadet de, düşünce gibi belirli bir zaman ve uğraştan sonra elde edilen bir nesnedir. Yani bunun da tahsili gerekmektedir.¹⁷³

Yaratıcı ile yaratılan arasında ilişki iki türdür. Biri, yaratıcıdan yaratılanlara doğru ilişki, diğeri yaratılandan yaratana doğru ilişkidir. Birinci ilişki ilahi vahiy ile ikinci ilişki ibadetle gerçekleşir. İbadetin özü ve bütün ibadetlerin hedefi ise Hz. Peygamberin ifadesiyle duadır. "Dua, ibadetin iliği, özüdür"¹⁷⁴

Demek oluyor ki, insanla Allah arasında doğrudan bir ilişkidenden bahsedilebilir. Ayrıca duada bir birlik söz konusudur. Yani bir kaynaşma ve vuslat halidir de denilebilir. Bunu "alalade istemek'ten ayırmak gerekir. Çünkü dua bir psikolojik hal olup şahsi tecrübenin başkalarına aktarılması veya anlatılması mümkün değildir. Bu konuda İkbâl şöyle düşünmektedir: "Din sadece kavram ve kuramlarla yetinmez aksine amaç ve hedef edinenin daha derinliğinde incelenmesini ona daha çok yaklaşmasını ister. Ancak bu yakınlaşma dua ve ibadet yoluyla gerçekleşebilir"¹⁷⁵

İkbâl'e göre dua ve ibadet psikolojik açıdan tabii bir guynun belirtileridir. Dua ve ibadet en yüksek derecesinde soyut düşünceden çok üstündür. İbadet ve düşünce gibi belirli bir zaman ve uğraştan sonra elde edilen bir nesnedir. O halde insanın yaratıcı ile olan

---

¹⁷² İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin*, s. 124-126.

¹⁷³ İkbâl, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁷⁴ Tirmizi, *Dua*, 1.

¹⁷⁵ İkbâl, *a.g.e.*, s.124.

münasabeti lisan işi değil bilakis hal işidir, gönül ve yaşama işidir. İşte ilim ve lisanüstü bu oluş dua sayesinde meydana gelmektedir.¹⁷⁶

Dua ve ibadet de, manevi bir tecelli vasıtası olarak tabii ve hayati bir fiildir ki, onunla şahsiyetimizin küçücük adası, daha büyük bir Bütün Hayat içinde bulunduğu durumunu birden bire keşfeder. Dua ve ibadet, tabiat alemi gözlemlemekte meşgul olan birinin zihni faaliyeti için zorunlu bir tamamlayıcı olarak kabul edilmelidir. İlim için yapılan her gayret esasında bir ibadet şeklidir. Tabiatı ilmi olarak müşahede eden kişi, bir bakıma ibadet halinde ilim ve irfanı arayan bir mutasavvıf mevkiindedir.

Bununla beraber, ibadetin gerçek amacına ulaşmasını istiyorsak bunu cemaat halinde yapmalıyız, yani ibadetler topluca yapılmalıdır. Zaten, ibadet içtenlikle ve dürüst bir şekilde yapıldığı zaman ictimai bir mahiyet taşır. Böylece, dünyadan elini etğini çekip bir köşeye sığınmış olan bir münzevi de aslında bu yoldan Allah'a daha çok yaklaşabileceğini sanmaktadır. Biz de ibadet için bir araya geldiğimizde, dikkatimizin tek bir noktaya çevrilmesinden ve aynı muharrik için gönlümüzün açılmasından başka bir amaç gütmeyiz. Ayrıca şu psikolojik gerçeği de unutmamalıyız ki cemaat halinde tabii bir insanın sezi gücü oldukça artmış oluyor. Duyguları öyle şiddetleniyor ve iradeleri öylesine harekete geçiyor ki hemcinslerinden uzak kaldığı veya yalnız olduğu zamanlarda bunu aklının köşesinden bile geçiremez. O halde, psikolojik bir belirli olarak dua ve ibadet birer sırdır. Çünkü, psikoloji, insan cemaatinin hayal gücü ve duygularını hangi yasalar ve kuralların arttırdığını henüz bilmemektedir. Her ne olursa olsun, İslam dininin, ibadeti topluma mal etmek suretiyle ruhani tecrübe ve tecellilere kazandırdığı toplumsal niteliğe özellikle dikkat etmeliyiz. Günlük namaz cemaatlerinden, her yıl Mekke-yi Mükerrreme'nin Mescid-i Haram'ında kılınan muhteşem toplu namazlarına geçerken, İslamiyetin, namaz ve diğer ibadet çeşitleriyle, insan topluluğunun birleşmesi, toplanması ve uzlaşması için nasıl geniş imkanlar sağladığını kolayca görürsünüz.¹⁷⁷

Bu sebepten, dua ve ibadet ister kişisel ister toplumsal olsun, kainatın dehşet verici sessizliği içinde, insanoğlunun kendisine, bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve

---

¹⁷⁶ Cevdet Kılıç, *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal*, s. 194.

¹⁷⁷ İkbal, *a.g.e.*, s. 129.

şiddetli arzusunun ifadesidir. Bu öyle bir buluşun eşsiz sürecidir ki, onunla gerçeği arayan, kendi zatını inkar ettiği sırada kendi zatını ispatlamış olur, ve böylece kainatın hayatında dinamik ve faal bir unsur olarak kendi değerini keşfeder. Bundan dolayıdır ki, dua ve ibadet sırasında insan nefsinin takındığı bu tutumu yüzünden İslam dini namaz`da insan kişiliğinin hem reddi hem de ispatına imkan bırakmıştır. Ama şunu da unutmamalıyız ki ibadet aslında insanın içi ve vicdanıyla ilgilidir ve bu itibarla şekilleri de muhtelifdir. Tarih de bu fikrimizi doğrulamaktadır.<sup>178</sup> Kur`an-ı Kerim`de şöyle buyruluyor:

“Her ümmet için, kendilerine uygun ibadet yolu tayin ettik. Onun için bu konuyu Seninle tartışmasınlar. Çünkü sen doğru yoldasın. Yine de seninle münakaşa ederlerse onlara de ki, “Sizin yaptığınızı en iyi bilen Allah`tır. O, tartıştığınız konularda Kıyamet Günü kararını verecektir””. (22/67-69)

Bu sebepten, ibadet şekli, bir tartışma konusu yapılmamalıdır. Yüzünüzü şu veya bu tarafa çevirmeniz, muhakkak ki ibadetin özü bakımından hiçbir önem taşımamaktadır. Kur`an-ı Kerim bu konuda çok açık hükümler getirmektedir:

“Doğu da Allah`ındır, Batı da. Onun için, ne tarafa yönelirseniz yöneliniz, Allah`ın yüzü işte o taraftadır” (2/115)

“Namaz sırasında, yüzünüzün Doğu veya Batıya çevrilmesi bir dindarlık belirtisi değildir. Ancak Cenab-ı Allah`a inanan, Kıyamete, meleklerle, mukaddes kitaplara, peygamberlere iman eden Allah sevgisi için malını muhtaçlara dağıtan, veren ve bir söz verdikten sonra o sözü tutan, hastalıkta ve sıkıntılı günlerde, ve musibette sabreden, adil olan ve Rabbından korkanlar dindardırlar.” (2/177)

Bununla beraber, vücut vaziyetinin de, zihnin yolunu tayin eden amillerden biri olduğunu unutmamalıyız. İslam dini ibadet için belirli bir yön seçmişse bunu cemaat veya toplumda aynı fikir ve duyguların belirlenmesini sağlamak için yapmıştır. Genellikle, ibadet şekli hem toplumsal eşitliği yaratır ve güçlendirir hem de ibadet edenler arasındaki makam mertebe veya ırk üstünlüğü gibi duygu ve ayırımları ortadan kaldırmaya çalışır.

---

¹⁷⁸ İkbâl, a.g.e., s. 129.

Namaz ve cemaat aynı zamanda, insanlar arasındaki bütün ayrımları ortadan kaldırma amacını da gütmektedir. Bizzat yaradılışımızda yatan bu temel birliği, günlük yaşantımızda bir gerçek olarak ortaya koymamız için sanırım en etkin yol budur!¹⁷⁹

2.5. Mistik Tecrübe

Din felsefesinde “Tanrı vardır” iddiasına yönelik kozmolojik, teleolojik, ontolojik gibi birbirinden farklı felsefi argümanlar ileri sürülmüştür. Ancak bu felsefi argümanlar yoluyla dini rasyonel olarak temellendirilme çabaları, Aydınlanma felsefesiyle, özellikle Hume ve Kant’la birlikte ciddi bir yara almıştır. Zira Aydınlanma felsefesinin iddiası, Tanrı’nın varlığını kesin olarak kanıtlamanın ve buna bağlı olarak rasyonel bir teoloji geliştirmenin imkânsız olduğu yönündeydi. Bu olumsuzluğun yanı sıra, söz konusu felsefeye karşı entelektüel tepki olarak “duygusal yaşamın değerini her şeyin üstünde gören” Romantizm ortaya çıkmıştır. Bu entelektüel tepki kendini, dinî tecrübeye felsefi ilginin yoğunlaşması olarak göstermiştir.¹⁸⁰

“Tanrı vardır” iddiasını temellendirmek için birçok argüman sunulmuş olmasına rağmen, bu iddia çoğunlukla dinî tecrübeye dayandırılmaktadır. Din felsefesinde dinî tecrübe delili olarak bilinen Tanrı’nın varlığıyla ilgili sunulan bu argümana karşı yapılan temel itiraz, “bütün deneyimin yanılma olabileceği, böyle bir bilginin öznel arasında sınanamayacağı ve Tanrı’nın deneyimlenmesinin hiçbir zaman bilinemeyeceğidir.”¹⁸¹ Bu itirazdaki asıl sorun, böyle bir tecrübenin bilgi değerinin olup olmadığı meselesidir. İktbal, din felsefesinde bu sorunu ayrıntılı bir şekilde incelemekte ve geleneksel çizgiden farklı bir dinî tecrübe anlayışı ortaya koymaktadır. İktbal’in dinî tecrübe anlayışına geçmeden önce, Skolastik felsefenin Tanrı’nın varlığıyla ilgili ileri sürdüğü üç klasik delile, yani kozmolojik, teleolojik ve ontolojik argümanlara yönelik getirdiği eleştirilere yer vermek istiyoruz. İktbal kozmolojik, teleolojik ve ontolojik argümanları Mutlak Hakikati arayış çabasında sergilenen gerçek düşünce hareketlerinin birer somut ifadeleri olarak kabul

---

¹⁷⁹ İktbal, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁸⁰ Abdüllatif Tüzer, *Dini Tecrübe ve Mistisizm*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 41.

¹⁸¹ William T. Blackstone, *Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefi Çözümlemelerin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri* (Çev. Tuncay İmamoğlu), Ataç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 72.

etmektedir. Ancak o, bu kabulünün ardından söz konusu argümanların mantıksal kanıtlar olarak kabul edildiğinde ciddi eleştirilere açık olduğunu ve daha da önemlisi tecrübeyi yüzeysel olarak yorumladıklarını da ilave etmektedir.¹⁸²

Kozmolojik argümana göre, dünya sebep-sonuç ilişkisine dayalı sonlu bir yapıdır. Buna göre her şeyin bir sebebi vardır. Bu durumda ortaya bir sebepler zinciri çıkacaktır, ancak bu sebepler zinciri sonsuza kadar gidemez. Bu nedenle o, bir noktada durmak zorundadır: Bu da ilk sebeptir. Bu ilk sebep ise var olmak için hiç bir sebebe ihtiyaç duymayan, her şeyin varlık sebebi olan Tanrı'dır. İktbal, bu argümanı dört nedenden dolayı tutarsız ve yetersiz bulur. Birincisi, sonlu bir sonuç, ancak sonlu bir sebebi ya da sonlu sebeplerden oluşan sonsuz bir sebepler zincirini meydana getirebilir. İkincisi, bu sebepler zincirini bir noktada bitirmek, zincirin parçalarından birini sebebi olmayan sebep olarak kabul etmek ve tüm argümanın dayandığı sebep-sonuç ilişkisi yarasını hiçe saymak demektir. Üçüncüsü bu argümanla ulaşılan ilk sebep, sebebi olduğu şeyleri zorunlu olarak dışlamaktadır. Oysa "gerçek sonsuz, sonluyu dışarıda bırakmaz. Sonluluğunu [muhafaza ederek] yok etmeden, onu kendi kapsamına alır, varlığını açıklar ve doğrular." Sonuç olarak, İktbal'e göre, hiçbir zaman sonludan hareketle sonsuza bu şekilde ulaşılamaz ve bu argüman yoluyla ulaşılan ilk sebep de zorunlu varlık olarak görülemez.¹⁸³ İktbal getirdiği bu eleştirilerle argümanın mantıklı olmadığını, "tamamen başarısız" olduğunu savunmaktadır.¹⁸⁴

İktbal'e göre aynı durum teleolojik argüman için de geçerlidir. Bu argüman "tabiattaki öngörü (foresight), amaç ve uyumdan hareketle sonsuz akıl ve güç sahibi, öz-bilince sahip bir varlık" olan Tanrı'nın varlığına ulaşmaya çalışır. Bunu yaparken ise Tanrı'yı bir "yaratıcı" olarak değil, "makine" gibi bir "tasarlayıcı" olarak öne sürer. İktbal'e göre, böyle bir Tanrı tasavvuru zorlukları da beraberinde getirmektedir.¹⁸⁵ Bu argümanda evren, insan da dâhil, mekanik bir yapı olarak karşımıza çıkarken, Tanrı ve yarattıkları arasında da derin bir mesafe söz konusudur. İktbal'in dinamik felsefesi dikkate

---

¹⁸² İktbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s. 23.

¹⁸³ İktbal, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁸⁴ İktbal, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁸⁵ İktbal, *a.g.e.*, s. 24.

alınır, bu argüman bu şekilde kabul edilebilir değildir. Çünkü, onun felsefesinde, hem evren hem de insan, mekanik bir yapı değil, aksine dinamik bir gelişme süreci sergileyen canlı bir yapı olarak görülürken, Tanrı da yarattıklarıyla karşılıklı yakın ilişki içerisinde olan bir varlık olarak kabul edilmektedir. Nihayetinde İktbal, bu argümanın temel dayanağı olan tasarımcı benzetmesinin hiçbir değeri olmadığını, çünkü gerçekte sanatkarın eseri ile tabiattaki fenomenler arasında hiçbir benzerlik bulunmadığını belirtmektedir.¹⁸⁶ İktbal'in eleştirdiği üçüncü argüman ise, Descartes'la meşhur olan ontolojik argümandır. Bu argüman zihnimize var olan mükemmel/kâmil varlık fikrinden hareketle yapılan bir dizi akıl yürütmeyle Tanrı'nın varlığına ulaşmaya çalışır. Bu argümana göre, “mükemmel varlık fikri, onun varlık fikrini kendi içinde taşımaktadır.” Ancak İktbal, bu iddiaya “varlığın kavramı, objektif varlığın kanıtı olamaz” diyerek karşı çıkar. Çünkü teleolojik argüman gibi ontolojik argüman da “düşünceyi dışarıdan şeyler üzerinde çalışan bir fail olarak” görmektedir.¹⁸⁷ Tüm bu eleştirilerini İktbal'in dinamik tabiat felsefesi açısından değerlendirecek olursak, “tabiat boşluktaki madde yığını değil, bir olaylar yapısı, sistematik bir davranış yapısıdır” ve dinamiktir. Bu yüzden onun, İktbal'in “Nihai Ben” dediği Tanrı'yla organik bir bağı söz konusudur. İktbal bu bağı, “insan beni ile karakteri arasında var olan bağı” gibi düşünmektedir ve Tanrı'nın “yaratıcı faaliyeti” olan tabiatı da “İlahi Ben'in karakteri” şeklinde yorumlamaktadır. Buna göre, tabiat bilgimiz, Tanrı'nın faaliyetinin ya da davranışının bilgisidir. İktbal bu bilgiyi, tabiat gibi dinamik olan insanın “Mutlak Ego” Tanrı ile gerçekleştirdiği yakın bir ilişki türünün bir ifadesi olarak görmektedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla İktbal'in söz konusu argümanları eleştirmesinin temel nedeni, Sonsuz Varlığa ulaşmaya çalışırken bu argümanların Tanrı ile evren ve insan arasındaki ilişkinin dinamik olduğunu düşünmemeleri ve aynı zamanda bu ilişkide dinamik olan sonlu varlıkların bireyselliklerini ve değerini göz ardı etmeleridir, denilebilir. Oysa İktbal'in felsefesine baktığımızda, Sonsuz Varlık Tanrı kadar yaratmış olduğu sonlu varlıklar da kendi başına değer taşımaktadır. Ki sonlu varlık, onun dinî tecrübe düşüncesinde, özellikle dinî tecrübe ile “insan olma” arasındaki bağı söz konusu olunca merkezi bir öneme sahiptir.

---

¹⁸⁶ İktbal, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁸⁷ İktbal, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁸⁸ İktbal, *a.g.e.*, s. 45.

Dinî tecrübe deyimi, dini “bireysel insanların hisleri, davranışları ve tecrübeleri” şeklinde tanımlayan¹⁸⁹ ve duyguyu “dinin en derin kaynağı”¹⁹⁰ olarak gören William James ve onun Dinî Tecrübenin Türleri (The Varieties of Religious Experience) adlı eserinin etkisiyle felsefe ve teoloji alanında teknik bir anlam kazanmıştır.¹⁹¹ Dinî tecrübe ile “tasavvufi hal”, tasavvufta “zevk”, “vecd” gibi kelimelerle ifade edilen yoğun dinî hayat kastedilmektedir.¹⁹² “Tanrı ya da Nihai Gerçekliğin duyumsanması, insanın kendi iç dünyasında hissedilmesi, algılanması” demek olan dinî tecrübenin konusu, “mahiyeti bakımından bu dünyadaki varlıklara hiç benzemeyen Tanrı ya da Nihai Gerçekliktir.”¹⁹³ Dinî tecrübenin “karakteristik unsurları ise ilahî olanla birleşme duygusu, ilahî olana bağlanma duygusu ve ilahî olandan bağımsız olma duygusudur.”¹⁹⁴

İkbal’in dinî düşüncesinde, özellikle dinî tecrübe anlayışında, yukarıda değindiğimiz çağdaşı W. James’ın Dinî Tecrübenin Türleri adlı eseri bir ilham kaynağı olmuş görünüyör. James, bu eserinde iki önemli konu üzerinde durmaktadır:

Birincisi, mistik durumların ana özellikleridir (ifade edilemezlik, zihinsel nitelik, geçicilik ve edilgenlik); ikincisi ise “geleneksel felsefe ve bilimden hakikate ve bilgi kaynaklarına giden diğer yolların imkânı ve bu bağlamda mistik tecrübenin ciddi ama eleştirel ele alınması”dır. İkbal de, James gibi dinî tecrübe anlayışında bu iki yön üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹⁹⁵ İkbal din felsefesinde, kendi geleneğinin dinî öğretilerine geleneksel kuram ve bakış açılarından farklı bir şekilde yaklaşarak kendine özgü düşüncesini sergilemiştir.¹⁹⁶ Bu farklılık, açık bir şekilde dinî tecrübeyle ilgili düşüncesinde görülmektedir.

---

¹⁸⁹ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 158.

¹⁹⁰ Abdüllatif Tüzer, *Dini Tecrübe ve Mistisizm*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006, s. 45.

¹⁹¹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2001, s. 85.

¹⁹² Aydın, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁹³ Tüzer, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹⁹⁴ C. Stephen Evans–R. Zachary Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, (Çev. Ferhat Akdemir), Elis Yayınları, Ankara 2010, s. 110.

¹⁹⁵ Âsif İkbal Han, “James ve İkbal (Din Psikolojisine Yeni Bir Yaklaşım)” (Çev. Ahmet Albayrak), Derleyen: Ahmet Albayrak, İkbal’in Düşünce Dünyası, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 212.

¹⁹⁶ Rahim Acar, “Mütercimim Önsözü,” Muhammed İkbal, İslam’da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası (Çev. Rahim Acar), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 22.

İkbal, Mutlak Hakikat arayışında sergilenen çabanın öncelikle dinî tecrübeye özgü olduğunu belirtir. Ona göre, insanlığın düşünce tarihine bakıldığında, İlahî bilginin bir kaynağı olarak dinî tecrübenin ele alınması, aynı amaçla diğer tecrübe alanlarının ele alınmasından çok daha öncelere uzanmaktadır.¹⁹⁷ Ancak tüm tecrübelerin, İkbal'in düşüncesinde kendine özgü ve önemli bir yere sahip olduğunu görürüz. Çünkü Whitehead gibi onun felsefesinde de “tecrübe” merkezi bir konumdur.¹⁹⁸

İkbal mistik tecrübenin beş özelliğinden bahsetmektedir. Mistik tecrübenin özelliklerinden birincisi, bu tecrübe doğrudan, vasıtasızdır. Bu özelliği bakımından, onun diğer tecrübelerimizden bir farkı bulunmamaktadır; dolayısıyla o da bize bilgi için veriler sağlamaktadır. Ayrıca İkbal, sadece dinî tecrübenin değil, bütün tecrübelerin doğrudan olduğunun da altını çizmektedir. Böyle ortak bir yanı olsa da, ona göre, “normal tecrübe alanları, dış dünya hakkındaki bilgimizle ilgili duyu-verilerinin yorumlanmasına bağlıken, mistik tecrübe alanı ise Tanrı hakkındaki bilgimizin yorumlanmasına bağlıdır.” İkbal'in belirttiğine göre mistik tecrübenin doğrudan, vasıtasız olması, bilinen diğer nesnelere gibi Tanrı'nın bilinmesi anlamına gelmektedir. Buna göre “Tanrı, ne matematiksel bir şeydir ne de tecrübeye dayanmayan, karşılıklı ilişki içerisinde olan bir kavramlar sistemidir.” Mistik tecrübenin özelliklerinden ikincisi, mistik tecrübe “analiz edilemez bir bütünlüğe” sahiptir.¹⁹⁹ İkbal bunu şöyle bir örnekle açıklamaktadır. Önümüzde duran bir masayı tecrübe ettiğimizde, sahip olduğumuz sayısız tecrübe verisini, tek bir masa tecrübemizde toplamış oluyoruz. Mukayese edilirse, İkbal'e göre, canlı ve zengin bir yönü olsa bile mistik tecrübedeki durum bundan farklıdır; bu tecrübede düşünce en düşük dereceye indirilir. Dolayısıyla onda, duyu tecrübesindeki (masa tecrübesindeki) gibi bir analizin yapılması mümkün değildir: “Sıradan akli şuur, çevremize uyum sağlamaya ilgili pratik ihtiyacımız açısından bu Gerçekliği parça parça ele alırken, mistik durum ise Gerçekliğin bütün geçişiyle bağlantı kurmamızı sağlamaktadır.”²⁰⁰ Ancak İkbal, mistik durum ve “sıradan akli şuur” arasında farkın olmasının, onun “normal şuur”dan kopuk olduğu

---

¹⁹⁷ 197 İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s. 12.

¹⁹⁸ Mehmet S. Aydın, “İkbal'in Felsefesinde İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, S.1, 1987, s. 87.

¹⁹⁹ İkbal, *a.g.e.*, s. 14.

²⁰⁰ İkbal, *a.g.e.*, s. 15.

anlamına gelmeyeceğini de belirtmektedir. Çünkü, ona göre, her iki durumda da insanda etkin olan aynı Gerçeklik'tir.²⁰¹

Mistik tecrübenin özelliklerinden üçüncüsü, mistik tecrübeyi yaşayan “mistik kişi için bu durum, aşkın, kuşatıcı olan, tecrübenin öznesinin özel kişiliğini geçici olarak bastıran, Eşsiz Öteki Ben ile yaşanan özel, samimi/yakın bir ilişki (intimate association) ânıdır.”²⁰² Ancak İktal'in iddiasına göre, mistik tecrübe saf subjektif bir tecrübe olarak görülmemelidir, bilakis bu tecrübe büyük ölçüde objektiftir. Bu iddiasının arkasından “Tanrı'nın doğrudan tecrübe edilmesinin nasıl mümkün olacağı” sorusunun geleceğinin farkında olan İktal, bu sorunun, “eleştirmeksizin duyu-algısı yoluyla dış dünya hakkındaki bilgimizin bütün bilgi türü olduğunu varsaymamız”dan kaynaklandığını belirtmektedir. Bu yüzden, ona göre, mistik durumun pasif oluşu, tecrübe edilen Ben'in gerçekten “ötekiliğini” kanıtlamaz.²⁰³ Mistik tecrübenin özelliklerinden dördüncüsü, mistik tecrübenin içeriği aynen başkasına nakledilemez. Çünkü doğrudan tecrübe edilen mistik durumlar, düşünceden çok hisse benzerler. Bu yüzden, İktal'e göre, dinî tecrübeyi yaşayan mistiğin ya da peygamberin kendi dinî şuurunun içeriğiyle ilgili yaptığı yorum, başkalarına sadece önermeler biçiminde iletilebilir; nitekim Kur'an'da da verilen dinî tecrübenin içeriği değil, psikolojisidir.²⁰⁴ İktal, dinî tecrübenin aynen başkasına aktarılamama nedenini ise, onun temelde “kendini ifade edemeyen, analitik çözümleme yeteneğine sahip aklın müdahale edemediği bir his olması”nı görmektedir. Bu özelliğine rağmen, İktal, diğer hisler gibi mistik hissin de kognitif/bilgi içeren bir unsura sahip olduğunu ve bu yüzden kendini fikir biçiminde ifade edebildiğini ısrarla vurgulamaktadır.²⁰⁵ O, bu vurgusunu şöyle tamamlar: “din hisle başlamıştır, ancak, onun tarihi dikkate alınırsa, hiçbir zaman sadece kendisini histen ibaret olarak görmemiş ve sürekli metafizik arayış çabası sergilemiştir. Bu yüzden, mistikler bir bilgi aracı olarak aklı kınamak için dinin tarihi içinde gerçekten hiçbir gerekçe bulamaz.”²⁰⁶ Mistiklerin dini salt hisse indirgeyerek akıl karşıtlığını bu şekilde eleştiren

---

²⁰¹ İktal, *a.g.e.*, s. 15.

²⁰² İktal, *a.g.e.*, s. 15.

²⁰³ İktal, *a.g.e.*, s. 15.

²⁰⁴ İktal, *a.g.e.*, s. 16.

²⁰⁵ İktal, *a.g.e.*, s. 17.

²⁰⁶ İktal, *a.g.e.*, s. 17-18.

İkbal, bilginin somut olanla başlamak zorunda olduğunu savunur ve bu zorunluluğu şöyle açıklar: “İnsan aklının, somut olanın ötesine geçmesini mümkün kılan şey, somut olanın akli olarak ele geçirilmesi ve somut olan üzerindeki akli güçtür.”²⁰⁷ Buna göre İkbal’in bilim ve rasyonelliğe verdiği önem, dinî tecrübe anlayışında kendini göstermektedir. Dolayısıyla onun dinî tecrübe anlayışı, din (aşk) kadar, bilimin (akıl) de yeri olan bir anlayıştır. Diğer bir ifadeyle onun dinî tecrübe anlayışı, Batı’daki “Akıl” ile Doğu’daki “Aşk”ın birlikteliğidir.²⁰⁸ Bu yüzden İkbal, bilimi, felsefeyi ya da akli hor görüp inkâr ederek “dine öte dünyacı karakter kazandıran, oluşu ve benliği yadsıyan ya da önemsizleştiren ve böylelikle bireyi Tanrı’nın karşısında güçsüzleştiren yaklaşımlara”²⁰⁹ karşı tavrı almaktadır. Bu tavrını şu ifadeleriyle dile getirir: “Kalk! Başka âlemin resmini yap! Aşkî akıl ile karıştır!”²¹⁰ Ona göre akla yer vermeyen aşkın (dinin) yarattığı “tutuculuk, insan faaliyetinin diğer alanlarında olduğu gibi, dinde de kötü bir şeydir. Çünkü o, benliğin yaratıcı özgürlüğünü yok eder ve manevi teşebbüs alanındaki yeni yolları kapatır.”²¹¹ İkbal’in kendi ifadesiyle tanımlayacak olursak, “insanın yaratıcı kuvvetlerini sakatlayan”²¹² bu yaklaşımlar, “insanları uyuşturmuş, hiçleştirmiş, dünyaya karşı duyarsızlaştırmış, sırlardan dem vurarak akli köreltmış ve ona düşmanlık beslenmesine”²¹³ yol açmıştır. Bu nedenle “Tanrı’da yok olma” fikrini benimseyen Gazali²¹⁴ gibi filozofların aksine İkbal, dinî tecrübe anlayışında, insanın “Tanrı’nın zâtında yok olması”nı değil, onun sıfatlarını kendi benliğinde toplayıp göstermesi gerektiğini savunmaktadır.²¹⁵ Ona göre, “zayıflar kendilerini Tanrı’nın varlığında kaybederler; güçlüler ise kendi varlıklarında O’nu keşfederler.”²¹⁶ Dolayısıyla İkbal, dinî tecrübe anlayışında “benliği hiçleştiren değil, aşırı

---

²⁰⁷ İkbal, *a.g.e.*, s. 105.

²⁰⁸ İkbal, *Cavidnâme*, s. 195.

²⁰⁹ Abdüllatif Tüzer, “İkbal’in Modernlik Paradoksu,” *Hece Dergisi*, Özel Sayı: 25 (Boyun Eğmeyen Ateşin Dili: Muhammed İkbal), Yıl: 17, S. 193, Ankara, 2013, s. 92.

²¹⁰ İkbal, *Cavidnâme*, s. 194.

²¹¹ İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s. 145.

²¹² İkbal, *Cavidnâme*, s. 273.

²¹³ Abdüllatif Tüzer, *Dini Tecrübe ve Mistisizm*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006. s. 94.

²¹⁴ Mevlüt Albayrak, “Gazali’nin Ahlak Felsefesi ve Filozofların Etkisi”, *İslâmî Araştırmalar -Gazali Özel Sayısı-*, c. XIII, S. 3-4, Ankara, 2000, s. 361.

²¹⁵ Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî, “İkbal’in Düşünce Dünyası,” *Muhammed İkbâl Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 125.

²¹⁶ Muhammed İkbal, *Yansımalar* (Çev. Halil Tokar), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 72.

derecede yücelten, özerkleştiren ve keskinleştiren bir mistik anlayış inşa etme”²¹⁷ amacı gütmüştür. Bu amacı dikkate alınırca o, felsefesinde “benliği” yok etmeyi değil, “ben” olarak hayata aktif katılımı benimser. Nitekim onun dinî tecrübe anlayışında, İslam dünyasında sürekli ezile gelen insan benliği, bütünlüğü bozulmadan Tanrı kadar özel ve yüksek bir konuma yerleştirilmektedir. Mistik tecrübenin özelliklerinden beşincisi ise “mistiklerin ardışık zamanın olmadığı hissini veren, ezeli olanla yaşadığı özel ilişki, onların ardışık zamanla tamamen bağını kopardığı anlamına gelmemektedir.”²¹⁸ Nitekim, İktbal’e göre, “mistik durum, kendi eşsizliği açısından bir şekilde ortak tecrübeyle olan bağını sürdürür”; bunun göstergesi ise mistik durumun sürekli olmayıp kısa süre içinde yok olmasıdır.²¹⁹ Anlaşılan o ki, dinî tecrübe bir yanılısama veya şursuz bir tecrübe değildir.

---

²¹⁷ Tüzer, Abdüllatif, *Dini Tecrübe ve Mistisizm*, s. 94.

²¹⁸ İktbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s. 18.

²¹⁹ İktbal, *a.g.e.*, s. 18.

SONUÇ

Muhammed İkbâl haklı olarak büyük bir Müslüman şair düşünür olarak kabul edilir, eserleri İslâm ruhuyla doludur ve derindir. İnsanları varoluşlarının amacını düşünmeye, ruhları temizlemeye, Allah'a itaat etmeye ve Şeriat'a uymaya çağırır. O, bütün bunları zarif bir edebî üslupla ifade eder. İşte bu yüzden çalışmaları, insan aklına bilincine nüfuz edip tekrar tekrar dikkat çeker. İkbâl, basit okuyucunun algılaması zor olan soyut imgeleri, ütöpic dünya modelini sunmayı arzu etmemiştir. Ayrıca Müslümanların yaşadığı zorlukları spekülasyonda bulunmamış ve bir isyan çağırısı yapmamıştır. Aksine, onları gelişmeye, ahlâkın ve dinî ideallerin yeniden canlandırılmasına yönelik yeni yollar açmaya çağırmıştır. Aynı zamanda o muhafazakarlığa, dogmatizme de karşıydı ve müslümanların modern yaşamın, bilim ve teknolojinin çeşitli taleplerine uymaları gerektiğini düşünüyordu. Aynı zamanda, İkbâl kendi sübjektif duygularını ifade etmekte tereddüt etmemiştir. O, büyük başarılar elde etmelerine rağmen Batı toplumunun maneviyattan yoksun olmasını ve sadece maddi değerlere dayandığını söylemiştir. Çok iyi tanıdığı Batı kültürüne duyduğu antipatisini gizlememiştir. Şiirlerinde sıklıkla şahin imajını kullanmıştır. Bu, Farsça ve Urduca dillerinde klasik şiirsel bir imgedir. Onun yardımıyla, farklı insanların kişiliklerinin ölçeklerindeki farklılığı göstermiştir. İkbâl, genel olarak erkeklerin ve özellikle Müslüman erkeklerin rolünü ve derecesini tanımlamıştır. O şöyle söylemiştir: “iniş ve çıkışları ile aktif yaşam durgunluktan daha iyidir. Bir güvercin bile tuzaktan kurtulmak için çaresiz girişimlerde bulunursa, bir şahin olabilir.”

İkbâl, kendilerini köleliğin kaderine terk etmiş olan Müslümanların "uyanış" için mücadelenin önemini vurguluyordu. O iman ışığının kalplerinde yanmasını çıkmasını ve onların alışkın oldukları kadercilik ve bunalımın üstesinden gelmelerine yardım etmesini istiyordu.

Bir şair olarak İkbâl, Doğu kültürüne/şairlerine has geleneksel aşk, ayrılık, sevgilinin çektiği acılar, yalnızlık ve diğer duygulara çok az dikkat etmiştir. Tam tersine, şiirlerinde ulusal canlanma, inanç, dinî dürtüden söz ediyordu. Onun felsefesi sadece şiir biçimine giydirilmiştir.

İkbal'i ilgilendiren ana tema, İslam dünyasının kaderiydi. O sadece kaderinin potansiyelini gerçekleştirerek, manevi kurtuluşun ve Müslümanların politik kurtuluşunun sağlanabileceğine inanıyordu. İslam, bu kaderi gerçekleştirmenin anahtarıdır, çünkü inanç, bir Müslüman'ın yaşamındaki en önemli şeydir. İnsan varoluşunu belirleyen din ve dinin yardımıyla insan büyük zirvelere ulaşabilir.

Reformun ve İslam inancının rasyonalizasyonunun temel amacı, bir zamanlar Muhammed topluluğunun yeniden canlanmasıydı –bu bir kişinin daha yüksek ideallerinin somutlaşmasını sağlayan mükemmel bir toplumsal modeldir. Bu görevin yerine getirilmesi, herkesin kendi kişiliğinin geliştirmesi ile başlar. Muhammed ise ideal kişiliğin standardı olarak görülür. Bu süreç, mükemmel bir toplumun yaratılmasıyla doruk noktasına ulaşır.

İkbal, Sufilerin ve Nietzsche'nin anladığı ve hayal ettiği ruhta insanlığın ve toplumsal gelişimin, kusursuzluğa ulaşana kadar devam edeceğine inanıyordu. İkbal bu mükemmelliği, Doğu ve Batı'nı simgeleyen Aşk ve Bilim'in, aynı entelektüel alanı işgal ettiği bir Devlet olarak tanımlıyordu.

Birçok yönden İkbal'in dünya görüşü, Batı felsefesinin bazı fikirlerini kullanarak tasavvufun modernleştirilmesi idi.

İkbal'in doğu-batı edebiyat ve kültürüne hakim olması, İslam ve batı felsefelerini yakından bilmesi yaşadığı dönemde müslümanların sosyal, kültürel ve siyasal meselelerine yeni ufuklar açmıştır. İkbal in eserlerinde felsefi ve tasavvufi kavramlardan ağırlıklı olarak en önemlileri; Benlik, İnsan-ı Kamil ve Aşktır. Bu üç temel kavram incelendiğinde birbirleriyle çok yakından ilişkili oldukları görülür.

Araştırmamızda ilk önce Muhammed İkbal in hayatı, şahsiyeti, yaşadığı sosyo-kültürel dönemi, etkilendiği insanları, eserleri inceledik. Daha sonra İkbal ve onun en önemli psikolojik kavramlarını ele almaya çalıştık. İkbal en temel konuları ele almıştır. Psikolojinin açıklamaya çalıştığı akıl, kişilik, ego, kalp gibi temel kavramları İkbal in eserlerinden yola çıkarak ortaya koymaya çalıştık.

Büyük şair ve filozof Muhammed İkbal, düşünce sistemini “ben”in tabiatının keşfi üzerine bina etmiştir. Âlemde atomdan, Mutlak Ben olan Allah’a varıncaya kadar her şey,

birer benliktir. Varlık âleminde Mutlak Ben'e en yakın olan ise insandır. Bu sebeple bir varlık olarak insan ve onun psikolojisi İkbâl'in inceleme konusu olmuştur,

İkbâl, insanın varlık şuuruna sahip bir varlık olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre benlik, her türlü faaliyetin odak noktasıdır. Benlik şuuruna sahip her insan, bazı güç ve potansiyel kabiliyetler sahip olan, acı çeken, mutlu olan, düşünen bir varlıktır.

İkbâl'e göre insanın görevi, ben'ini tanımak, onu geliştirmeye çalışmak ve nihayet en üst noktada bulunan Mutlak Ben'i tanımaya çalışmaktır.

İkbâl'in "ben" olarak adlandırdığı kavram, İslâm düşünce tarihinde nefis olarak kullanılmıştır. Ancak İkbâl'e göre benlik kavramı, filozofların kullandıkları nefis kavramından biraz daha geniş bir anlam ihtiva etmektedir. O, filozofların nefis kavramına yükledikleri insandaki kötülöklere eğilim ya da kötölük merkezi anlamına karşı çıkar. O, Kur'an'ın nefsi sadece bu manaya indirgemediği kanaatindedir. İkbâl, nefis kavramının yanlış anlaşıldığını düşündüğünden, psikolojisni en iyi şekilde yansıtabak, daha kapsamlı bir kavram olarak "benliğı" tercih etmiştir.

İkbâl'e göre her ben özünde kendi benliğinin farkına varmak, bununla bağlantılı olarak farkına vardığı potansiyelini ortaya çıkarmak ister ve akabinde Mutlak Ben'in huzurunda, onun aşkında yok olur.

İkbâl'e göre insanın kendini gerçekleştirme, benliğinin farkına varmasıyla mümkündür. O, buradan hareketle, İnsan-ı Kâmil anlayışını ortaya koymuştur. Ona göre insan tek başına bir kâinattır, Allah'ı ve âlemi temsil eder. İnsan-ı Kâmil Allah'ın koyduğu kurallara göre yaşayan tam bir merdi mûmindir.

Muhammed İkbâl in temel fikirleri şunlardır:

Müslümanların tarihi arenadaki eski yerlerine dönüşleri, her bireyin kendi kaderi hakkındaki anlayışla başlayıp, devamında ruhsal gelişimi ile mükemmel bir sosyal ve politik sistemin ortaya çıkmasıyla biter.

Müslümanlar, ancak tüm İslam toplumu bağlamında, kurtuluşun hem bireysel hem de kolektif olması durumunda, gerçek ruhsal kurtuluşa ulaşabilirler.

Tarih, İlahi iradenin bir tezahürü değıldir ve bu nedenle değışebilir ve değıştirilmelidir.

İslâm, rasyonel olarak yorumlanmalı, tamamen mistik veya skolastik bir yaklaşımdan kaçınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Âbidin Paşa, (1906) *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Matb., İstanbul.
- Acar, Rahim, (2013) “Mütercimim Önsözü,” Muhammed İkbâl, İslam’da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşâsı (Çev. Rahim Acar), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Altıntaş Hayrani, 1986, *Tasavvuf Tarihi*. A.Ü.İ.F, Yay. Ankara.
- Arvasî, Seyyid Ahmet, 1996, *Akıl ve Gönül*, Burak Yay., İstanbul.
- Âsif İkbâl Han, 2004, “*James ve İkbâl (Din Psikolojisine Yeni Bir Yaklaşım)*” (Çev. Ahmet Albayrak), Derleyen: Ahmet Albayrak, İkbâl’in Düşünce Dünyası, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Asrar, N. Ahmed, 1981, *Doğudan Esintiler*, İstanbul.
- Aydın Mehmet S., 1987, “*İkbâl’in Felsefesinde İnsan*” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXIX, S.1.
- Aydın, H. (2003). *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aydın, Mehmet S., 1987, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. XXIX, Ankara.
- Aydın, Mehmet S., 2001, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Aydın, Mehmet S., Muhammed İkbâl, *DİA*, İstanbul, cilt: XXII.
- Belada, Belma (2015), “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Benli Selma, *İkbâl: Kişiliği , Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler*. Bu makale, 1987 yılında hazırlanmış Yüksek Lisans Tezinin bir bölümünü içermektedir. Bkz. Benli, Selma., *Zarb-i Kolim ve İkbâl*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Ürdn Dili ve Pakistan Araştırmaları Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara. 1987.
- Benli, Selma, 1987, “Zarb-i Kolim ve İkbâl”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Ürdün Dili ve Pakistan Araştırmaları Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bilgin, Mustafa, 1984, “Kur’an-ı Kerim’de İman İlim İlişkisi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

- Blackstone, William T., 2005, *Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefi Çözümlerinin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri* (Çev. Tuncay İmamoğlu), Ataç Yayınları, İstanbul.
- C. Stephen Evans–R. Zachary Manis, 2010, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme* (Çev. Ferhat Akdemir), Elis Yayınları, Ankara.
- Certel, Hüseyin, 2011, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset-İsparta.
- Cüceloğlu, Doğan, 2011, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, Dergisi, c.I, sy.2.
- Çelebioğlu, Âmil, 1998, *İman, Aşk ve Mevlânâ'*, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, MEB., İstanbul.
- en-Nedvi, Ebu'l- Hasen Ali, *İkbal'in Mesajı*, 1999, çev: Yusuf Işıcık, İstanbul, s. 85-86
- Ergül, Âdem, 2000, *Kur'ân ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İstanbul.
- Esposito, John L., 1989, *Muhammed İkbal ve İslam Devleti/Güçlenen İslam'ın Yankıları*, çev. Erol Çatalbaş, İstanbul.
- Fazlur Rahman, 1972, "*Iqbal and Modern Muslim Thought*", Studies in İqbals Thought and Art, Ed. by. M.S. Sheikh, Lahore.
- Fırat, Erdoğan, 1976, *Üniversite Öğrencilerinde Allah inancı ve Din Duygusu*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. (basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Hüsrevşâhî, Seyyid Hâdî, "İkbal'in Düşünce Dünyası," *Muhammed İkbâl Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., XI.
- İkbal Muhammed, 1999, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* (Seçme Şiirler): Çev. Halil Toker, Şule Yay., İstanbul.
- İkbâl Muhammed, *İslâm'da Dînî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: N. Ahmed Asrar, Birleşik Yay., İstanbul.
- İkbâl, *İslâm'da Dînî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 1964, çev.: Sofî Hûri, Çeltüt Mat., İstanbul.
- İkbal, Muhammed, (1986), *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, (Edited and Annotated By) M. Saeed Sheikh, Institute of Islamic Culture, Lahore, 1986.
- İkbal, Muhammed, 1977, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore.

- İkbâl, Muhammed, 1989, *Câvidnâme*, çev.: Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İkbal, Muhammed, 1999, *Cavidname*, çev: Annemarie Schimmel, Kırkambar Yayınlan, İstanbul.
- İkbal, Muhammed, 2001, *Yansımalar*, Çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., İstanbul.
- İkbal, Muhammed, *Şarktan Haber (Zebur-i Acem-Peyam-ı Maşrık)*:Haz. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitap, 2006).
- İkbal, Muhammed, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, (Edited and Annotated By) M. Saeed Sheikh, Institute of Islamic Culture, Lahore1986.
- Karahan Abdülkadir, *Muhammed İkbâl ve eserlerinden seçmeler*, İstanbul, 1974.
- Karl Popper, 1994, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev.: Harun Rızatepe, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “Yusuf ve Züleyha Açısından Kur’ân’da “Nefs-i Emmâre” Kavramı-Freud’un “İd” Kavramıyla Bir Mukayese”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 17, ss. 57-71.
- Kılıç Cevdet, 2007, *Muhammed İkbâl Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Elazığ, (II.Baskı).
- Kılıç, Cevdet, “*Muhammed İkbâl’in Düşüncesinde Benlik Felsefesi*” *Tasavvuf Derg.*, c.1, sy.2.
- Kohut, Heinz., *Kendiliğin Çözümlemesi*, çev., C. Atbaşoğlu, B Büyükkal, C. İşcan. Metis Yay.,
- Kuşeyri, Abdulkerim, 1991, *Kuşeyri Risalesi*, çev; Süleyman Uludağ, İstanbul.
- M. A. H. Hobohm, 2000, “*Muhammad Iqbal and Germany*”, *Iqbal Review, Journal of The Iqbal Academy*, Volume:41 Number:4, October, Iqbal Academy Pakistan, Lahore.
- MAY, L.S., "Iqbal and His Philosophy", *Studies in Iqbal's Thought and Art*, Ed. by. M.S. Sheikh, Lahore. 1972.
- Muhammed Münevver, 1995, *İkbal ve Kur'ani Hikmet*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Mütercim Âsım Efendi, 1886-1887, *Kâmûs Tercümesi*, I-III, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul.
- Peker, Hüseyin, 2000, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun.
- Salik, Abdulmecid., 1983, *Zikr-i İkbâl*, Lahor.(2. baskı)

- Schimmel, Annemarie, 1989, *M. İkbâl, Cavidname*, Ankara.
- Schimmel, Annemarie, 2012, *Peygamberane bir şair ve filozof Muhammed İkbâl*, Ötüken neş. İstanbul.
- Schimmel, Annemarie, 1968, *Muhammed Iqbal*, Köln.
- Sıddıkî, Mazharuddîn, 1990, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, çev.: Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Yay., İstanbul.
- Şeriatî Ali, Biz ve İkbâl, 2010, Fecr Yay., Ankara.
- Taylan, Necip, 1994, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi Mantık İman*, İFAV Yay., İstanbul.
- Topçu, Nurettin, 1998, *İslâm ve İnsan: Mevlânâ ve Tasavvuf*, Dergâh Yay., İstanbul.
- Tozlu, Necmettin, 1995, İkbâl'in Eğitim Felsefesi, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 16.
- Türer, Celal, *Muhammed İkbâl'in Kur'an tasavvuru*, Diyanet İlmî Dergi , Cilt: 46, Sayı: 3.
- Tüzer, Abdüllatif, 2006, *Dini Tecrübe ve Mistisizm*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1979.
- Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri, Muhammed İkbâl Kitabı, 1-2 Aralık'95, İstanbul, 1997.
- Yaran, Cafer Sadık, 2010, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, Kerim, 1983, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB yay., Ankara.
- Yıldız, Murat, *Benlik-Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü*, Dokuz Eylül Üniversitesi,
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, 1982, *İslâm Tarihi Dersleri*, A.Ü. İ. Fak. Yay. No: 154, Ankara.
- <http://www.islamveihsan.com/akil-ve-kalp-neden-olur.html>
- <http://www.milatgazetesi.com/ikbal-islam-ve-kuran-makale.124587.html>

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Zümrüd AFET

Doğum Yeri ve Yılı : Azerbaycan, 19.08.1990

Yabancı Dili : Rusça, İngilizce, Türkçe

Medeni Hali : Evli

E-posta : yefetzumrud817@gmail.com

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi : Bakü Devlet Üniversitesi